

K
11
86
24
1

1905. rik na Podilli

ARKADII ZEKTSER



VII
17

У. С. Р. Р.

[323.2 (47,61). (02)].

Вінницька Філія,
ВСЕНАРОДЬОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
при
Всеукраїнській Академії Наук.
КАБІНЕТ ВИВЧУВАННЯ ПОДІЛЛЯ.
Випуск 3.

Nationalbibliothek der Ukraina
an der
UKRAINISCHEN AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN.
Filialabteilung zu Winnitza.
BÜROAU ZUR ERFORSCHUNG PODOLIENS.
Lieferung 3.

Україна, Вінниця (на Поділлі), Мури.

Ukraina, Winnitza (Podolien), Mury.

= Аркадій Зекцер =

Відповідальний секретар Подільськ. Іспарту.

1905. рік на Поділлі.

Частина I.—Аграрні закони та
заворушення наймитів р.р. 1904/06

Гирка доля селянина.

На велич сьвити широкому ланце страшенна неправ-
да. Знання науки дало спроможність чоловікови
выробляти своєю працею в сотні в тисячі раз більше,
ниж впо за часи дидів и пращанів. Але хто ж користуєть-
ся незвичайними машинами, хто живе по розкішних
будинках, хто ходить у дорогій чудовій одязі! Чи той
хто своєю тяжкою працею вытворив це, чи може той, хто
наче павук, що оплатив своїм павутинням лямку, все кров
робочого люду, живе його працею? Ледаче панство живе в
розкішних, дивовижних будинках, де повно сьвити, де
легко дихати, ходять в дорогій одязі, вчуться по чудових
школах, їе та бенкетує на здерти з робитинків та се-
ляні гроші...

Тим часом ти робитинки, що все те вытворили, живуть
по тих подвалах та жалюках, що нагадують шведське трюну, ку-
ди сьвіт сонця зазирає, щоб нагадати лише про гирку долю
робочого люду. Холод та жолд планують в цих домівках,
смерть та хвороби — непрохани и невольни гости цих нещас-
лих людеи. Безправність та безпросвітна темнота піддержу-
ється панамы, бо прохвита то ворог здирства, ринту та не-
справди. Попи, що перевертають слово Христа, котрий про-
повідывав рівність всіх людеи, кажуть, що треба користися па-
нєю та лякають страхівим судом, та печальними муками
тїх, котри борються з неправдою та недолею. Кого ж
и це не злякає на тои вони доносят поліції...

Відова 1905. р. до Подільського селянства.

Вінниця, 1925 р.

MES 1 B 177

У. С. Р. Р.

[323.2 (47.61). (02)].

Вінницька Філія
ВСЕНАРОДЬОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
при
Всеукраїнській Академії Наук.
КАБІНЕТ ВВУЧУВАННЯ ПОДІЛЛЯ.
Випуск 3.

Nationalbibliothek der Ukraina
an der
UKRAINISCHEN AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN.
Filialabteilung zu Winnitza.
BÜREAU ZUR ERFORSCHUNG PODOLIENS.
Lieferung 3.

Україна, Вінниця (на Поділлі), Мури. Ukraina, Winnitza (Podolien), Mury.

= Аркадій Зекцер =

Відповідальний секретар Подільського Істпарту.

1905. рік на Поділлі.

Частина 1.—Аграрні заколоти та
заворушення наймитів р.р. 1904-06.

Вінниця, 1925 р.

Друковано з постанови Ради Вінницької Філії Всенародньої
Бібліотеки України при ВУАН.

Заст. Голови Ради,
член колегії Іспарту С. Слемзин.
Керovníк Кабінету
виучування Поділля В. Рахінський.

Двадцять п'ять примірників цього
видання чч. 1—25 видруко-
вано на крацому папері.

DK
511
+P6
Z-7

1

ПЕРЕДМОВА.

Революція 1917. року творить епоху в житті українського народу, та й інших поневолених народів кол. Російської Імперії. Того ж бо року впала нарешті Російська Імперія—ця одвічна „тюрма народів“, і недержавні нації, немов ті бранці—невольники середньовічного Криму визволені з темних Кафських льохів, один по одному вийшли на вільний світ—до вільного державного життя.

За часів царату ледве чи не найбільш пригнобленим був народ український, а тому й нашим ОСОБЛИВИМ ОБОВ'ЯЗКОМ є всебічне вивчення доби визволення, найближче коріння якої, видима річ, шукати треба в замірах та подіях 1905. року.

І оцей випуск, що є звичайно лише першою спробою опису доби 1905. року на Поділлі, хай буде початком цілої серії дальших видань Кабінету виучування Поділля відповідного змісту.

РЕДАКЦІЯ.

РОЗДІЛ I.

Вступ. Поділля 1904. року. Відгомін Петербурзьких подій. Революційні групування на Поділлі до 1904-1905. р. Уряд готується до подій.

Вступ.

Був час у 80-90 роках, коли не можна було перевести найменшої реформи громадсько-політичного характеру, хоча б яка вона була доцільна та корисна. Хай із її корисністю погоджується група найщиріших слуг самодержавства, всеодно друга група царських прислужників, переляканих привидом революції, рішучо стоятиме проти реформи. Відгуком „ліберальних“ реформ Олександрівської епохи був закон про заснування земських та міських самоврядувань. Але завести ці самоврядування перешкождали на кожному кроці і центральний бюрократичний апарат, що не припускав жадного подиху громадськості, і місцеві помпадури в особі губернаторів, жандармських полковників, предводителів дворянства та інших.

Коли згадану реформу треба було перевести на прикордонному Поділлі, то місцеві охоронці трону й безправного ладу поставилися до неї з великим недовір'ям: адже міністерству внутрішніх справ, окрім загрози революції політичної, завжди ввижалася небезпека революції національної, особливо в таких краях як Поділля, що в мозаїчному складі його населення визначалися такі три погрозливі для царату через свої революційно-сепаратистичні тенденції елементи, як польський, український („мазепинський“) та єврейський. Особливо побоювався тодішній уряд сепаратистичних тенденцій з боку польського населення, переважно польської буржуазії, що її типовими представниками на Поділлі були польські поміщики-дворяни.

Коли питання про заведення на Поділлі земських та міських самоврядувань повстало конкретно, то міністерство внутрішніх справ запитало подільську владу, чи доцільна ця реформа; фактичне ж з'ясування політичної ситуації краю у зв'язку з майбутньою реформою було доручено, ясна річ, жандармському управлінню. Подільські жандарми цьому намірові завести на Поділлі самоврядування рішучо оперлися, посилаючись у поясняльній записці на небезпеку, що від цього збільшаться сепаратистичні тенденції польського населення: начеб-то російських дворян-поміщиків у краї є мало, а переважна маса польських поміщиків тут сепаратистична, ненавидить царя й мріє про відродження незалежної Польщі. Заведення реформи безумовно зміцнить опозицію, бо на всіх ділових нарадах більшість буде польська, від чого інтереси Росіян у краї будуть загрожені. Вважаючи на це губернський апарат, „погоджуючись“ із думкою, що ця реформа є корисна взагалі-для всієї Рос. Імперії, заперечує корисність заведення реформи в даному разі—на Поділлі.

Однак і незалежно від зазначеної реформи Поділля до 1905. р., як і вся кол. Рос. Імперія, поступово революціонізувалося: приводом до заворушень були як постійне збільшення незадоволення старим режимом, так

і систематична праця револ. партій, що заходила на Поділля двома шляхами: з Росії та з-за кордону через Дністер і Збруч. Численні матеріали царських архівів малюють цю безперервну, хоча й без особливих наслідків, боротьбу поліції з революційним впливом на маси—діячів революційних партій, національно-визвольних організацій, що транспортують нелегальну літературу з-за кордону й розповсюджують її поміж інтелігенцією, а також селянством та пролетарським елементом міста. За час з початку 80 р. р. по 1904 рік до царської прокуратури передано було силу справ індивідуальних, здебільшого з обвинуваченням за перевезення із-за кордону та переходу революційної літератури, за розповсюдження відозв, газет, брошюр то що. Численні революційні організації і загальнодержавні і національно-визвольні українські, польські, єврейські, безупинно завдають клопоту й турбот охоронці та поліції, що взяли під свій догляд геть чисто все населення.

Оця доба зросту, безупинної диференціації та організаційного будівництва всіх революційних партій тодішньої Рос. Імперії, заснування та розвитку селянських і професійних (особливо вчительської) організацій—одбилась як у дзеркалі в період 1904-1906 р.р. на Поділлі з його гарячкою революціонізування, що досягла вже апогею в дев'ятсоті роки.

Революційним рухом, що об'єднав ненавистю до царату найріжноманітніші соціальні угруповання, керувала тоді, як відомо, рев. інтелігенція. Це був час підпілля, таємних друкарень, перепачковування літератури, анархічних актів у рішучі моменти боротьби з реакцією, період заснування численних гуртків у провінціальних містах, що не мали великого, складного динамічного життя робітничих центрів.

Глухий хоча й губерніяльний Кам'янець—місто урядовців та учнів, польських панів ворожих до російського імперіялізму й українських інтелігентів духом звязаних із Галичиною, місто безправної робітничої й інтелігентської єврейської маси,—це місто за останні 40 років царська охоранка аж ніяк не могла вважати за надійну опору царату. Навпаки при кордонне положення робило його, як і інші прикордонні пункти, центром безупинних заворушень, пунктом транзиту нелегальної літератури та місцем ділових зносин різних революційних партій.

Же р. 1882. жандармські архіви малюють картину розвитку революційної боротьби в краї. 1 березня 1881. року оживило визвольний рух на Поділлі. Заворушилися гуртки, оживилися партійні суперечки, обмірковувалися програми. Визвольний рух особливо захопив учбові заклади, що стали осередками різних революційних партій.

У Кам'янці тут на перший план виступила семінарія, бо „бурсаки“ на той час становили найбільше пролетарський елемент, як порівняти зі складом інших шкіл, де переважали діти губернської „аристократії“, поляків дворян, службовців та куди доступ пролетаріатові чи революційній єврейській молоді був дуже обмежений.

1. березня 1882. року (себ-то в річницю вбивства Олександра II.) у Кам'янці в улоговині за провославним кладовищем (нижче лагерів) відбулася сходка чоловік 15 семінаристів соціалістичних поглядів на чолі з Олекс. Саліковським, „генералом соціалістичної пропаганди“ (за виразом ректора семінарії), учнем Львовичем та „відомим соціалістом“ Стародворським. На цій сходці було зачитано відозву від імени „Подільської дружини“, організованої 1. березня. Відозва висловлювала радість з приводу вбивства в цей день „царя ката“, прославляла Кибальчича, Рисакова, Перовську та инш., запрошуючи всіх працювати на користь соціалізму. Потім Саліковський зачитав статтю з „Народной воли“. Присутні виступали з промо

вами направленими проти царського устрою, було зачитано також програм „Чорного передела“. Певна річ, що вищеназваних „генералів“ соціалізму зі всіма їхніми товаришами з пропозиції жандармського управління було звільнено з відміткою „хорошого поведіння“ (3). Але справа про „проводиря“ Саліковського повстала ще потім багато пізніше — у 1904 році, коли останній виступає вже в ролі радника губернського правління: заздрісний суперник його викриває як „небезпечного соціаліста“.

Цей маленький проте показовий епізод із циклу визвольної боротьби був перший на Поділлі, як судити за матеріалами, що є в нашому розпорядженню.

До початку дев'ятсотих років зовнішньої активності революційних організацій на Поділлі начеб-то й не помічалось. Проте революційна праця не завмерла, а лишень у роки найтяжчої реакції глибше забралася в підпілля. Безупинне поширення програмів револ. партій, великий інтерес до них мас населення, широке розповсюдження нелегальної літератури, повстання сили таємних револ. осередків, праця в яких місцями не завмирала навіть у найтяжчі хвилини, все це були вияви безупинного революційного хвилювання на Поділлі. Правда відірваність Кам'янця від центру через відсутність залізниці та пильний нагляд за життям цього прикордонного міста часто зводили визвольну працю в ньому до мінімуму, але зате праця оживлювалася в Проскурові, на Гайсинщині то що. По всіх усюдах повставали осередки Селянської Спілки, Учительської та инш. Провадилося агітаційну роботу й поміж військом.

Перед початком поважних подій 1904. року загальне політичне становище Поділля охрнка вже серйозно оцінює. Охоронники підкреслюють ослаблення авторитету старого режиму серед широких мас населення. Пояснюють вони це не тільки тим, що значні групи населення охоплено революційним хвилюванням та ворухиться селянство, про землю мріючи, але й тою самодискредитацією, що до неї привів уряд Миколи II і себе і весь бюрократичний апарат, систематично ігноруючи політичні та повсякденні економічні інтереси різних груп населення.

Найхарактернішу ілюстрацію зазначеного становища в краї подають жандармські „політогляди“. Ці огляди містять у собі часто разом із серйозним матеріалом чимало нісенітниць, особливо в тих місцях, де через призму світогляду мало культурного, а то й малописьменного якого небудь віце-губернатора, жанд. полковника, чи вахмістра освітлюється політичне становище краю.

Поділля 1904. року.

Особливо цікавий політогляд Придністрянщини й південної частини краю за 1904. р., що його склав пом. нач. губ. Жанд. Управління підполковник Телегін.

З погляду „настроєння умов“ населення він вважає, що становище тут задовольняюче, бо до всіх політичних хуртовин того часу населення поставилося індіферентно. Описуючи настрої різних груп населення, він зазначає, що «еврейська молодь після того, як вийшла з-під впливу сіоністів, приєдналася до злочинної партії с. деків, а деякі то навіть (!) у соціал-революціонерів обернулися». Про діяльність міських установ автор огляду пише, що посади в них, як і раніш, займають напівписьменні й нерозвинені особи, які становлять свої особисті інтереси та гарні стосунки з верховодами-дуками й потрібними їм з яких-будь міркувань людьми вище за громадські. Через це, пише підполковник, міські землі й нерухоме міське майно не оберегають, а розкрадають, захоплюючи та

продаючи їх за нечуванно дешеві ціни... „Деякі „з гласних“ вносять і в міські думи безглузді пропозиції, що призводять тільки до хаосу й заколотів“.

У такий же спосіб характеризує досить об'єктивний автор і царську поліцію. «Поліція зі слів Телегіна, як і раніше, займає в повітах та містах становище не відповідне до її офіційного звання. Це дуже впадає на око й цьому дивується навіть місцеве суспільство, дарма що воно до різних аномалій звикло». Жандармський полковник одверто вказує, що порядних людей в поліції нема, бо всі вони хабарники, здирщики, взагалі „поліція в повітах існує тільки для власної вигоди та щоб як найбільше шкодити людині“.

Останніми часами поліція практикує видумування й складання фальшивих доносів на своє ім'я. За об'єктів доносів беруть чи багатих євреїв, чи державних службовців, що чимось не догодили поліції. Далі все йде за певним планом: за фальшивим доносом переводять „розслідування“, або про злочинця повідомляють губернатора, який, не припускаючи, що це шантаж його ж таки поліцейського урядовця, наказує встановити таємний нагляд. Поліцай з приємністю поширює вигадані ним же небиліці в оточенні, де мешкає його „вибранець“. Тоді купець поспішає до поліцейського фактора й, щоб позбутися неприємностей, вносить після торгу відповідну суму для передачі авторові доносу. Як що це службовець, то наклеп теж досягає своєї мети, позбавляючи його покою. Отже, признається полковник, половину кляуз вигадують самі поліцейські урядовці або їхні фактори.

Не краща тут характеристика й Подільського духовенства. Зі слів автора огляду воно не має духовно-моральних зв'язків із парафіянами. Полковник намагається з'ясувати це явище зміною самого побуту духовенства: начеб-то священик та його сім'я раніш багато працювали фізично й авторитет батюшок та матушок, нехитро пояснює автор, аж ніяк од цього не зменшувався в народі“. Тепер батюшки погорджують фізичною працею, що ніби принижує духовний сан, і всі намагаються жити як поміщики-пани: заводять у себе в домах панську обстанову, їздять фаєтонами, вдягаються в бурки замість ряси. Прикривши „котелком“ як щось принизливе своє волосся, їздять на ярмарки... позичають гроші своїм парафіянам за великі відсотки, взагалі пускаються в комерцію, щоб скоріше збагатіти й мати змогу задовольняти свої штучно надбані потреби.

Не менш курйозно описано й життя матушок. Матушки погорджують „почесним“ іменням „матушка“ й суворо наказують слугам називати себе не інакше як „пані-господиня“. А панство їхне в тому полягає, що сидять вони нічого не роблячи, носять модні вбрання та читають „Приложенія Ниви“.

За модою йдучи, священики звикли виховувати своїх дітей у гімназіях та інститутах. Щоб здобути на це гроші, вони винайшли найлекшого способу—дерти зі своїх парафіян: установили надзвичайно високі ціни на всі церковні треби... наприклад, менш як 15 карб. за шлюб не беруть. Від цього, гадає автор, невинчані подружжя та нешлюбні діти—явище не рідке. Ясна річ, що через усе це непорозуміння між попами та парафіянами збільшуються.

Отакими яскравими штрихами автор політогляду малює дві ґрунтовні сили царату, два стовби, на яких він держиться—поліцію та православне духовенство.

Автор иншого політогляду вважає, що настрої робочих та селян Поділля є небезпечний. Мова йде вже за самий початок 1905. р., коли

російсько-японську війну було вже програно. Провал війни зразу виявив потайну динаміку сил, що визріли, не зважаючи на „опіку“ царату, краще сказати — завдяки їй. Повторення заворушень поміж селянами дуже можливе, гадає ротмістр—через відсутність та примітивність в них поняття про незайманість чужої власності. Через це, а також і через свої нестатки вони зважуються на самочинні захоплення маєтків сусідніх поміщиків.

На цей саме час припадає й збільшений приплив із-за кордону через Збруч нелегальної літератури. Перевезення цієї літератури, що її плацдармом були прикордонна смуга та все Поділля (між іншими транспортували т. т. Троцький, Затонський, одного часу Азеф *), взагалі збільшилося з січня 1904. р. Жандармські політогляди кінця 1904. р. та початку 1905. р. одверто вже визнають „настроение умов“ населення неспокойним і вказують на російсько-японську війну, як на причину такого стану на Поділлі.

„Поляки не співчувають війні, пише полковник Дубельт, бо вона вимагає від них жертв. Евреї за одне з революційними організаціями: вони одверто виявляють незадоволення урядом; а єврейська молодь захопила своїми революційними поглядами російську, що співчуває вимогам повноправности євреїв“.

Відгомін Петербурзьких подій.

Організаційний рух підчас російської революції 1905. р. виявивсь у формі „Рад“, за прикладом Петербурзької Ради Робітничих Депутатів. 1905. рік на Поділлі відбиває картину загально-російських подій, що здебільшого розвинулися в наслідок діяльності Петербурзької Ради й потім самого факту розігнання й арешту його членів через уряд Вітте. Загальні страйки, історія Маніфесту 17. жовтня, грудневі події в Москві, події зв'язані з виборами до Державної Думи та з самою діяльністю Думи збільшили діяльність революційних організацій, збільшили також аграрні заколоти та загальне заворушення селян.

З-поміж масових подій, що малюють аграрні заворушення на Поділлі, цікаво відзначити невеликий, проте дуже характерний епізод. Цей епізод свідчить за те, оскільки енергійно відбивалися на провінції в тій чи іншій формі події великих центрів. Останніми місяцями 1905. р. сільський сход у с. Михайлівці на Гайсинщині в присутності 300 чоловік селян під керівництвом учителя Крошка склав звичайний для форм аграрного руху на Поділлі того часу, „приговор“. Цей приговор виставляє низку вимог, що зводяться до повалення самодержавства, та взагалі виконання програму соціалістичних партій. Цього приговора підписали уповноважені, яких обрали Михайлівські селяни, щоб надіслати його Вітте.

Видко, що тоді навіть революційні групи громадянства надіялися ще на справжній демократизм Вітте, відокремлюючи його з решти бюрократичного апарату. Але переведений з його наказу арешт членів Петербурзької Ради Депутатів (XI—XII 1905. р.) скоро розвіяв ці ілюзії навіть у таких далеких од робітничих центрів кутках, як Поділля. Після цього ненависть до царського уряду збільшилась у всіх прогресивних колах громадянства.

Революційні групування на Поділлі до 1904—1905. р.

До 1904. року на Поділлі вже розвивали активну революційну працю такі партії та групи: РСДРП, що енергійно працювала, розповсюджуючи гектографованими та друкованими відозвами нелегальну літературу. Орга-

*) Див. Нарис Лучинської „Великий провокатор“.

нізація мала свої друкарні (справа Крушинської, Городецького—див. архів губ. жанд. управління), що їх потім викрила й ліквідувала охранка. Згодом член Кам'янецької організації учитель Дубінін Ісак брав участь на 4 Стокгольмському з'їзді С.-Д. у червні 1906. року.

Потім—організація „Спілки“, що злилася з с-деками, мала свої осередки у Вінниці, Жмеринці, Тульчині та Могилеві. Подільська група Спілки входила до київського краевого району, що обіймав правобережжя Дніпра та Чернігівщину.

Спілка готувалася скликати конференцію й поширити свій вплив на всі південні губернії.

БУНД був широко розгалужений по Поділлю—і в центрах і на периферії, працюючи в згоді з РСДРП.

Незначна група анархістів-комуністів у Вінниці, Проскурові та Кам'янці, звязана з Одесою, звідки вона одержувала розпорядження та матеріальну підтримку. Революційні партії виділяли свої *бойові дружини*.

Селянська Спілка була дуже поширена на всьому Поділлю, маючи головне бюро подільського району та повітбюра по всіх повітових містах. Енергійну працю вели організації Вінницька, Могилівська та інші, особливо в період мобілізації агітуючи поміж населенням та військом у Тульчині, Жмеринці, Вінниці та Проскурові. Головному бюрові підлягала й частина Басарабії.

Розігнання першої Державної Думи розвіяло рожеві ілюзії навіть серед рядової обивательщини. На безробіття по містах, руйнування селян, застій промисловости та занепад торгівлі царський режим реагував століпінщиною з військово-польовими судами, карними експедиціями, утисками друку й профспілок. До цього всього спричинилося й „сенатське роз'яснення“, що позбавляло маси селян та робочих права участі у виборчій кампанії до 2 Думи. Усе це збільшило після 1905. р. революційну боротьбу пролетаріату та селянства проти царського режиму. Відгомін усієї цієї боротьби ми спостерегаємо на Поділлі.

До найбільшого зреволюціонування російського суспільства та широких трудових мас спричинилися два факти: розігнання Петербурзької Ради Депутатів та розпуск Державної Думи з маніфестом про це до армії й флоту групи трудовиків та с. д. фракції Держ. Думи. Перший факт викликав ненависть до царату геть чисто всіх пролетарських організацій кол. Рос. Імперії, а другий збурих навіть найпоміркованіші кола суспільства.

Дарма що граф Вітте згодом (див. „Спогади“) намагався заперечувати величезну революційну роль Петербурзької Ради Депутатів, царська охранка зразу зрозуміла колосальне політичне значіння організації Рад на місцях і, певна річ, вжила всіх заходів до боротьби з ними. Що до цього, то цікавою з історичного боку є телеграма з Петербургу в липні 1906 р., підписана за міністра Макаровим, на ім'я Под. губернатора такого змісту: *«Вважаючи на серйозне значіння підільних організацій, що йменують себе радою роб. депутатів, треба всіма засобами перешикоджати їм засновуватися через ізолювання керовників та викритих членів (№ 2176*)»*

Однак усі „заходи“ охранки не помагали, й 1906. рік у житті революційних організацій і в робітничо-селянській масі Кол. Рос. Імперії, та зокрема Поділля, проходить за гаслом або бойкотування століпінського виборчого закону або змагання обійти його залежно від тактики тої чи іншої групи й широких громадських мас. Разом із цим організуються ради, зосереджуючи круг себе широкі маси пролетаріату й селянства

*) Архів Под. Губ. Жанд. Управління стор. 236 № 40 „Справи“ з 1882 р. та пізніше.

РОССИЙСКАЯ СОЦИАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧЕСКАЯ РАБОЧАЯ ПАРТИЯ.

ПРОЛЕТАРИИ ВСЕХЪ СТРАНЪ, СОЕДИНЯЙТЕСЯ.

КЪ РАБОЧИМЪ И РАБОТНИЦАМЪ ГОРОДА КАМЕНЦА-ПОДОЛЬСКА.

ВСТАВАЙ ПОДЫМАЙСЯ, РАБОЧИЙ НАРОДЪ!

Тяжело живетъ рабочему человеку. Пятнадцати или четырнадцати часовой каторжный трудъ изнуряетъ все его силы. Прошевая, нищенская плата, которой едва хватает, чтобы прокормиться, обиды и притѣсненія отъ хозяевъ-кровопийцевъ, словомъ тяжелая, подневольная жизнь раба — вотъ участь рабочаго. И если какой нибудь смѣльчакъ вспомнитъ и заявитъ о своихъ правахъ хозяину-эксплуататору, то есть высасывателю крови изъ рабочаго люда, то такого смѣльчака и не трудно уволить, а услужливый полицейскій кулакъ даже въ кутузку его упрячетъ. И бьется изо дня въ день рабочій, чувствуетъ онъ что его заковали въ цѣли, и не знаетъ гдѣ выйдеть, какъ порвать эти цѣпи. А выйдеть есть. Его уже нашли равные Петербурга, Москвы, Варшавы и другихъ городовъ. Они поняли, что для того, чтобы успѣшно бороться съ хозяевами-эксплуататорами, рабочимъ нужно дѣйствовать не въ одиночку, а **вмѣстѣ**, нужно дѣйствовать **сообща**. Одного человека легко уволнить, упрятать въ тюрьму, всѣхъ же рабочихъ не уволнишь и въ тюрьму не упрячешь. Рабочій въ отдаленности — ничто, рабочая масса въ цѣломъ можетъ добиться **всего**. Это и поняли рабочие другихъ городовъ и пользуются этимъ орудіемъ въ борьбѣ съ гнетомъ хозяевъ-эксплуататоровъ. Вы же, товарищи, рабочие нашего города еще спите. Опомнитесь, сообразите все сказанное въ этомъ листкѣ, соединяйтесь по цехамъ, стоваривайтесь съ товарищами, убеждайте каждого рабочаго въ томъ, что необходимо стоять всѣмъ за одного и одному за всѣхъ. Соединяйтесь въ кружки, чтобы лучше познакомиться съ рабочимъ дѣломъ, чтобы лучше узнать, какъ бороться съ эксплуатацией и всюду убеждайте товарищей въ справедливости тѣхъ словъ, которыя поставлены въ самомъ верху листка: „**ПРОЛЕТАРИИ ВСЕХЪ СТРАНЪ, СОЕДИНЯЙТЕСЯ!**“ Эти слова долженъ запомнить каждый рабочій. Эти слова печатаетъ и распространяетъ **СОЦИАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧЕСКАЯ ПАРТИЯ**. Социальдемократическая партія это лучшие люди изъ рабочихъ, которые давно поняли, какъ освободиться рабочему классу отъ своихъ цѣпей, а потому они идутъ впередъ всѣхъ рабочихъ. Всюду, гдѣ только есть рабочие, социальдемократы призываютъ ихъ организоваться, то есть соединяться и сообща бороться за лучшія условія труда, за лучшее обращеніе, а не молча сносить голодъ и холодъ, обиды и обирательство. Всюду социальдемократы призываютъ рабочихъ не изнурять себя чрезмѣрнымъ трудомъ на пользу хозяина, а сообща требовать сокращенія рабочаго дня и увеличенія платы, всюду они призываютъ рабочихъ выпрямить свою спину, сплотиться въ одну семью и силой отвоевать себѣ лучшую жизнь для себя и для дѣтей своихъ. Поэтому социальдемократы — истинные друзья рабочаго класса.

Запомните же все это и немедленно начните организоваться, то есть соединяться, такъ какъ никто вамъ не поможетъ, если вы сами себѣ не поможете, устраивайте свои классы на случай забастовки, читайте неграмотнымъ рабочимъ эти листки, предъявляйте требованія о сокращеніи рабочаго дня, объ увеличеніи заработной платы, о вѣжливымъ обращеніи, а также и другія требованія, учитесь бороться за лучшую жизнь, помните, что вы члены одной великой семьи рабочихъ, что вы небольшой отрядъ всемирной арміи труда, что руководителемъ этой арміи является **СОЦИАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧЕСКАЯ ПАРТИЯ**, которая поэтому идетъ впередъ рабочаго класса.

Да здравствуетъ организація рабочихъ! ××××
Да здравствуетъ самостоятельность рабочаго класса!

Да здравствуетъ руководитель рабочаго класса-социальдемократическая партія.

Изданіе Каменецкой группы социальдемократовъ. Юль 1905г

Мал. Ч. 1. Відозва Кам'янецької групи рос. соціалдемократів; випущена 1905. р.

Річевий доказ у справі про анонімний лист на ім'я Кам'янецької купчихи Журавльової, в виногою грошей.

Оригінал 34 × 20 смт. Писано від руки, розмножувано гектографом. Текст тільки в одного боку.

Уряд готується до подій.

Перед тим, як з'ясувати властивість революційного руху 1905. р. у Подільському селі, треба зазначити, що аграрні розрухи на Поділлі, не яко підготовча течія подій, а яко безпосередній початок *масових* виступлень селянства, слід однести на лютий м. 1905. р.; окремі ж виступлення почалися вже в кінці 1904. року.

18. лютого 1905. р. Київський, Подільський та Волинський ген. губернатор Клейгелс повідомляє Подільського губернатора Ейлера про заворушення селян одного з повітів через поширення „безглузких чуток“, що незабаром виїде наказ вищої влади „відібрати від панів землю й передати її селянам“.

23. лютого Клейгельс телеграфує Ейлерові, що до нього дійшли приватні чулки про заворушення на Задніпрянщині, й просить вжити рішучих заходів, щоб попередити й припинити цей рух.

1. березня того ж року з пропозиції Ейлера скликається нарада в складі: губернатора, віцегубернатора, прокурора окр. суду, голови з'їзду мирових суддів та Кам'янецького повітового справника, щоб обміркувати справу про заворушення, що виникли на Поділлі як відгук масових селянських заворушень на Курщині, Чернігівщині то що. Вважаючи, що заворушення не дійшли найвищого ступеню, нарада ухвалила, щоб попередити дальший розвиток руху, вжити таких „заходів“:

По-перше, застосовувати в справах про масові напади на будинки, землі, ліси та инше майно поміщиків 269. ст., „що карає за масові безпорядки на ґрунті економічних стосунків загального характеру“.

По-друге, визнано було „неухильну потребу“ в розборі виниклих справ брати безпосередню участь вищим чином повітової поліції. Адміністрації й чином судового персоналу зауважено додержуватися „принципу солідарности.“

Справникам пропонувалося зараз же виїхати на місця з „належною кількістю виконавчих чинів поліції.“

В разі 269 статті буде не досить, „у міру збурення й роздратування юрби“ ухвалено застосовувати до головних винуватців 21. ст. положення про зміцнену охорону.

Предбачалися суворіші заходи проти порубщиків лісу то що.

Потім губернатор вимагає від округи збільшити надіслання військових частин.

Одночасово всім мировим посередникам надсилаються інструкції, складені на підставі згаданих постанов—для керовництва в разі повстання руху в тому чи иншому повіті.

Справники у виконання постанов наради зараз же дали найдокладніші інструкції по своїй лінії, скликавши перед цим наради станових приставів та поліцейських наглядачів. Інструкції, ясна річ, передбачають нагляд за діяльністю та рухом агітаторів, вимагають „пильного догляду“ і т. д. Було звернуто також певну увагу на необхідність використати духовенство, як силу протичинну революції „дуже бажану“ для уряду.

В умовах подібного „підготовлення“ уряду до аграрної хвилі й почався селянський рух на Поділлі.

РОЗДІЛ II.

Аграрний рух на Поділлі. Характер селянських вимог. Політичний відтінок руху. Форми руху. Відношення до руху різних соціальних груп.

Аграрний рух на Поділлі.

Аграрний рух поміж селянами на Поділлі 1905. р. мав такий саме характер, як і загально-російський. Од, останнього він одріжнявся навіть більшою внутрішньою загостреністю*) з причин подільського малоземелля та суцільного землеволодіння поміщиків, од чого особливо тяжко було селянам, що їх експлуатували поміщики й орендарі панських маєтків та підприємств. Мали тут ще значіння чисто політичні умови, як от різноманітний склад населення краю, де пригноблені національності були *ферментом* заворушень, близькість кордону, що зміцнювала революційні тенденції селянства, та інші.

Великими хвилями аграрний рух став заливати Поділля з другої чверти 1905. р., спалахнувши з особливою силою в квітні на заході Поділля. Як проаналізувати характер та властивість руху, то переважно економічний ґрунт його виявиться дуже яскраво. Навіть не входячи в деталі аграрного руху, ми впевняємося в економічному характері причин, які його викликали, з одних вже вимог, що виставляє поміщикам кожне з охоплених рухом сіл. Більшість цих вимог, що висловлені хоч в усній формі при особистих переговорах селян з поміщиком, орендарем чи управителем маєтку, хоч у формі громадських „приговорів“ селянської громади—має спочатку економічний характер переважно.

Не дуже-то довіряючи економіям, що зі страху лише перед хвилиною заворушень погоджувалися на виставлені вимоги, селяни виділяють зі свого боку окремих «уповноважених», щоб доглядати точного виконання економічних договорів. При цьому невідомі автори приговорів—який небудь підпільний містечковий адвокат—иноді несподівано посилаються на „положення“ 19. лютого 1861. р. (ст. 3, вид. 1863. р.), щоб знайти формальну підставу скласти приговора (село Глушківці, Ярмолинецької волости).

Приговор Глушковецкого Сельского схода.

(Ярмолинецкой волости).

1905 г. марта 13 дня. Мы, нижеподписавшиеся, крестьяне села Глушковец Ярмолинецкой волости, сего числа, будучи созваны на сельсход в числе двух третей домохозяев, имеющих право голоса на сходе, имели между собой расуждение о том, что в экономии нашей Глушковецкого имения ведется очень противозаконный порядок о рабочих и служителях, которые не получают своевременно отработанных ими денег, да кроме того еще не ту цену.

*) Зовнішня загостреність конфліктів подільського селянства з урядом, завдяки порівнюючій м'якості та тактовності губернатора Ейлера, могла бути й менша, ніж у деяких місцевостях колишньої Рос. Імперії, що мали губернаторів „усмирителів“, як Меллер-Закомельський, Думбадзе та інші.

за которую договорились, а потому сход, руководствуясь правилами над. 1863 г., приложения к положению 19-го февраля 61 г. для прекращения возникающих споров постановил: избрать из среды себя особых выборных Василия Падчаха и Федора Гудала, которым доверить на основании ст. 3 и примечания к ней 6 и 7 означенных правил заключать письменные договоры в экономии Глушковецкого имени на экономические работы, как годичные, так равно и поденные, а в случае надобности приносить куда следует жалобу на неправильное выполнение заключенного условия, а также для точного наблюдения выполнения заключенных условий избрать следующих лиц: (следует имена и фамилии 24 человек).

Настоящий приговор за нас неграмотных доверили расписаться Захарию Братуху, в чем подписываемся.

(Подлинное подписано 248 домохозяевами).

С подлинным верно:

Брид. мирового посредника 2-го участка Проскуровского уезда.

В інших випадках, трохи пізніше, як складання приговорів увійшло в практику широких мас населення, автори приговорів або зовсім перестали посилатися на „законні“ підстави для складання приговорів або зазначали, що приговор, складений сходом, має силу й без затвердження старости. Це видно з листа (конфіскованого в справі селянина Миколи Довганя), якого тут наводимо.

Шановний Товаришу!

Я відібрав вашого листа и посилаю вам що у мене було під рукою. На жаль не було того чоловіка дома у якого в „пр.“ Приговор має силу і тоді, як він не завірений старостою. Він повинен бути тільки для того, щоб знали, що цей чоловік, який его має, вибраний селянами. Для цього доволі і „подписей“. З'їзда певне не буде 5 январа, бо генер.-губ. дав слово его недопустити. Нехай тим часом виборні будуть, але їхати до Києва не треба. Реакція тепер має силу, але я думаю, що це не надовго, не треба падати духом, боріться, працюйте і будем вірити, що перемога буде за нами. Головне діло ви підберіть людей, а літерат. буде висилатись вам. Тепер нема нічого. Увідоміть всіх, щоб у Київ людей на з'їзд не посилали.

З П. П. говорили; він обіцав нічого не казати. Я вам послав открытку.

Поданий лист надзвичайно характерний для цієї доби. Окрім зазначеного вже момента—питання про редагування „приговора“, він порушує другий цікавий момент—про якийсь-то з'їзд. Мова йде очевидно за крайовий з'їзд Всерос. Селянської Спілки у Києві.

Земський з'їзд у листопаді та з'їзд Селянської Спілки 1905. р. відбувалися ще тоді, коли Держ. Дума не виявила ще свого обличчя, коли ще тільки йшли розмови за ню. Проте Селянський з'їзд у Москві ухвалив постанову, що треба передати землю трудящим. Після цієї постанови діячі Спілки зазнали, певна річ, утисків розлютованого уряду—ув'язнення, зіслання й т. и. Через це діячі Спілки перенесли працю в підпілля; місцеві бюро, відділки Спілки та інші її осередки притаїлися й провадили працю таємну, проте жваву.

На Московському з'їзді українські делегати Спілки висловили бажання скликати з'їзд українських селян у Києві. Але цей замір через утиски агентів уряду не вдався: Про це мабуть і повідомляє автор поданого листа, зауважуючи, що генерал-губернатор (Київський) поклявся „не допустити з'їзду“.

У червні 1906. р. Селянський з'їзд, не дозволений в Петербурзі, зібрався в Фінляндії *) в складі 91 делегата від 28 губерній, у тому числі й від Поділля. З'їзд констатував, що на місцях провадиться поважна праця, всюди збираються з'їзди, що охоплюють великі райони. З'їзд

*) Див. „Украинский Вестник“ № 8 від 9-VII—1906 р., Петербург.

виявив також, що частина селян вірила ще в те, що Дума дасть їм волю й землю; а в тім кадетам уже переставали вірити, вірили тільки ще трудовій групі Думи, що її вимоги про землю частина селянства постановила підтримувати *всіма засобами*, як тільки ці вимоги буде поставлено. Дані, що є в нашім розпорядженні, свідчать про значну революційну діяльність Селянської Спілки на Поділлі. Що ж до діяльності з'їздів, то як видно з матеріалів (Обіжник Департ. Поліції губернаторам—од 1. вересня 1906. р. ч. 15763) одним із найцікавіших на Поділлі був „Подільський делегатський районний з'їзд Всерос. Селянської Спілки“, що відбувся 21. серпня 1906. р. в м. Кам'янці (себ-то після делегатського з'їзду Спілки).

На Кам'янецькому з'їзді між иншим вироблено було для низки питань такі резолюції:

„В питанні тактики моменту з'їзд пропонує всім робітникам безупинно з'ясовувати селянству, що уряд держиться тільки-но силою народніх грошей та взятих од народу таки салдатів; уряд неминучо повинен повалитися, як що селянство, непохитно та одностайно зорганізувавшись, відмовиться по всіх усюдах платити державі гроші та давати салдат, а відмову свою підтримає збройною силою“.

„Що до питання конфіскації державних сум, то з'їзд висловився позитивно“.

„В питанні про газету пропонується всім робітникам спілки ввійти в редакції провінціальних газет, щоб наблизити напрям цих газет до Всер. Сел. Спілки“.

„В питанні про ходаків: а) з'їзд пропонує повітовим бюрам скликати найсвідоміших селян до міста, щоб як найскоріше виробити з них ходаків; б) з'їзд доручає Головному бюрові надіслати багато ходаків із Саратовської губерні“.

„В питанні про техніку друкування та пашпортову справу резолюція з'їзду не підлягає оголошенню“.

„В питанні про звязок із учительською та залізнично-робітничою Спілками рекомендується: а) всім робітникам проходити в учительські з'їзди та втягувати вчителів у члени Всер. Селян. Спілки. Окремі вчительські спілки намагатися втягувати до Всер. Учит. Спілки, щоб лекше звязати їх із Всерос. Сел. Спілкою; б) а також провадити по змозі жвавішу працю по лініях залізниць, утворювати відділи Всерос. Спілки залізничників, а потім втягувати залізничників у члени Всерос. Селянськ. Спілки“.

„В питанні про бойові дружини: пропонується нагальна організація бойових дружин через волосні та сільські комітети, а де їх нема, через повітові бюро; рекомендується приймати до дружин лише надійніших тверезих селян; питання про прийом до дружин кращих пропогандистів та ходаків передати на обміркуванчя самих селян. Завідування дружинами доручити повітовому бюрові. Резолюція в питанні про озброєння бойових дружин, про учбу їх, про активне виступання, про засоби впливу на зрадників—оголошенню не підлягає“.

Отже наведені резолюції показують, що Подільський Відділ Спілки був цілком революційна організація, з рішучою тактикою, дарма що з невеликим ще досвідом боротьби за здійснення своїх завдань. Тому-то недивно, що на Спілки валилися озвірілі утиски представників тодішнього уряду.

Характер селянських вимог.

Селяни виставляють такі вимоги: встановлення мінімальних цін за польові роботи в поміщиків та орендарів для своїх і сторонніх робочих. Потім підвищення поденної заробітної платні до 50-70 коп. на добу, до 1 карб. й навіть 2 карб., підвищення оплати за всі форми польових робіт.

Українська Соціально-Демократична Робітничая Партія

«Пролетарі всіх країн єднайтесь»

Прийшов Іюль місяць і жытом-пшеницею, як золотом, вкрита красується земля від села до села. Широ віддичыла людам земля-маты за їх працю: высокымы стинамы стоить пшениця по обі сторони дороги. Як море, хвильюється роскішне збожа. Цілі тисячі карбованців лежат в полі. треба тільки їх зібрати та в кешеню положыты. Але як вы думаете, кому належыт вся тая земля? В цен кешені підут всі ті гроші? Може в люцкі? Ага! Бодай так! Земля, котру наші дідь-праціды своєю кровью добували та оборонялы, котру вони спокон віку обгоблялы, полывалы се ім потом, не належыт ім. Паны запосілы всю землю і в панські кешені потечуть ті рікы золоті, а людам бодай прохаруватысь. Паны будут казытысь з жыру, сміятысь з бідного мужыка, называты його дурным, а він буде терпіты, та мовчкы спыну гнuty. Він прывык! Спокон віку він робыв на тій землі. і що на чії е, все те він зробыв і все те віддае панам, а сам терпыть і мовчыть. Але чы довго те буде? Ні! На те і лыхо, щоб з ним боротысь! Годі вже робыты тількы на панів, треба і про себе подуматы. Тілько паны не поділятыся з нами своєю охотою. Треба заставыты їх поліпшыты жыття робочого люду. і от тепер надходыть та пора. Треба як найскоріще братыся до работы до зерно выкылаецься. Тепер найлууше прытыснуты пана для сього доірено тілько змовытыся і не іты до нього на роботу за малу плату. Завертытыся він тоді як муха на окропі і дасть що захочете, не высыпався хліб. Треба тілько чтобы всі трымалысь, як оден чоловік і вымагалы одис. о, скажемо 1р. 50 коп. на день, або по 1р. від копы. або третого снопа. Не треба тілько палыты, бо від сього шкода тілько бідноті. Пан получыт страховку і його чорт не возьме, а хліб подорожуе. Також остерігаецься сылою впроганяты чужых робочых, бо пан наробыть крыку, що се бунт і вызве козаків. А як все буде тыхо, то не буде до чого прычіпытысь. Значыть треба змовлятыся село з селом, волость з волостью. Колы е в селі такі, що не можут жыты без зарібку, то вы повинні цілою громадою допомагаты ім: хто мысочку мукы, хто кількы картофельок, абы тілько перетрыматыся кількы день. Строковых служащых треба вмовляты, чтобы і вони бастувалы. Отже єднайтесь люде! Не думайте, що за вас вступытыся начальство. Знайте, що освобожденіе робочых е діло самых робочых. Без боротыбы нічого не буде.

Товарыші! Передавайте сі лысты з рук до рук з хаты до хаты.

Кам'янецька Організація.

Мал. Ч. 2. Видозва Кам'янецької організації укр. соціалдемократів.

Випущена мабуть 1905, р. в липні м. Знайдена пачкою в с. Приворогі Стар-Ушицького району. Оригінал 30x18 смт. писано від руки, а далі гектографовано. Текст тільки на одному боці.

Селяни домагаються одержати в поміщика згоду на таке пересічне забезпечення *наймита*: наймит повинен мати 50 крб. на рік зарплати, 200 корців збіжжя, 12 фур палива, 1 десятину землі й т. и. або 15 карб. щомісячно. Інші приговори (приміром на Кам'яниччині) вимагають не менш як 120 крб. на рік зарплати, 120 пуд. житнього хліба, одну моргу городу, помешкання то що.

За типовий зразок сумарних вимог селянства може бути, наприклад, приговор з вимогами селян Олексинецької економії, що належала товариству цукроварень „Городок“, в районі якого аграрний рух дійшов кульмінаційного пункту. Мінімум селянських вимог був отакий: плати за поденну роботу—50 коп., бабі—40 коп., підліткові—25 коп., за копу—1 крб., за в'язку—30 коп., косареві—1 крб. 50 коп., в'язання снопів од копи 20 коп., збирати кукурузу за половину, копати бараболю за третю мірку, сіно збирати за половину; за нажатий сніп пшениці й жита—півснопа, ярини—четвертий сніп. Опріч того, селяни вимагали не працювати по неділях та святах (окрім догляду за худобою).

З-поміж інших вимог звертають на себе увагу пункти: не відбирати сіножатів, що ними здавна користуються селяни, припинити надалі заорювання тих земельних уацтків, що ними селяни користуються, як прогонами (вимога на Кам'яниччині). Часто вимагають усунення посередників між селянами й поміщиками при продажі лісу. Ліс через експлуататорську політику поміщика чи орендаря був взагалі ціною неприступний для селян, але особливо наганяли ціну на будівельний матеріал та паливо посередники, що користуючися з селянських злиднів, наживали величезні бариші.

Низка вимог має на увазі вгамувати апетити орендарів млинів, що дерли з селянина останню шкуру за помол.

Політичний відтінок заворушень.

Першої половини 1905. року заворушення мали переважно чисто економічний характер і тільки з другої половини й особливо з *кінця року вони набувають політичного відтінку*: так на Гайсинщині, Літинщині та ин. сільські приговори просто вимагають одібрати в поміщиків землі, вивести військо, усунути мирових посередників та поліцію, обрати *свою адміністрацію*, завести загальне навчання то що (*Див. приговор у справі селян. Харкова*).

Приговор селян Н. Константинова про приєднання Селянської Спілки та про політичні й економічні вимоги селян. Приговора складено 27. листопада 1905. р.

Мы нижеподписавшиеся крестьяне м. Ново-Константинова Литинского у., Под. губ., собрались на сход в количестве — человек, обсудили наше крестьянское положение и пришли к такому мнению:

Крестьяне с незапамятных времен труженики земли до сих пор продолжают терпеть такую несправедливость, какой не могут дальше сносить ни божеские ни человеческие законы. В трудах своих мы поливаем потом и кровью всю землю, какая только есть в нашем отечестве, а за труды получаем только то, что дает еще не отнятая у нас третья часть всей земли; остальная большая часть нашей кормилицы находится во владении монастырей, церквей, уделов, помещиков и кулаков, которые сами на ней не работают, а нашими руками собирают с ней все доходы, пользуясь нашим малоземельем.

Никто из людей земли не создавал, никто из людей и не должен захватывать землю в свои руки; она должна принадлежать всему народу и отдаваться в уравнильное пользование общинам, трудовым артелям и тов—ам.

Мы, повтому, постановляем требовать немедленного объявления всей земли собственностью всего народа и передачи ее в уравнильное пользование общинам, трудовым артелям и тов—ам. Вторым злом и виновником

нашого бедственного положения служат непосильные налоги прямые и косвенные (акцизы). Крестьянское население, как наиболее бедное, как самое многочисленное до сих пор пополяло казну и служило источником главного дохода ея, а вместе с тем продолжало оставаться непросвещенным болеющим и вымирающим повально без дорог, голодным и чуть ли не голым. Зато начальства над крестьянами всегда было видимо-невидимо: стражники, урядники, пристава, земские начальники, мировые посредники, исправники все от малого до великого, вся эта полиция не защиту творила, а беззаконие, вмешивалась в нашу семейную жизнь, в наши мирские дела, безсовестно грабила народ, кидала в темную, порола.

2. Мы требуем, повтому немедленного введения справедливого по доходу каждого плательщика рассчитанного налога (прогрессивного подох. налога).

3. Немедленного введения всеобщего светского образования и немедленного освобождения всех сел и деревень от всех чиновников грабителей путем уничтожения всех полицейских должностей; покой и порядок мы сами поддержим выбрав из своей среды наиболее разумных, наиболее уважаемых мирян. Конечно, мы хорошо сознали, что для теперешняго помещичьего правительства наши желания неинтересны, а главное и невыгодны, мы понимаем, что так будет далее до тех пор, пока нами командовать будут помещики да кучка чиновников, которые куплены на наши трудовые деньги. Такое правительство должно быть заменено выборным от всего русского народа.

4. Повтому, мы требуем, чтобы всеми делами в государстве управляли выборные от всего русского народа, без различия пола, национальности и религии. К выборам считаем справедливым приступить на основе всеобщего равного прямого и тайного голосования. Принимая в соображение, что мы безсильны, если будем выступать отдельными селами или даже губерниями и наоборот мы страшная сила, если выступим все дружно вместе.

5. Мы повтому постановляем: присоединиться к всероссийскому крестьянскому союзу, борющемся за святое дело за правду, справедливость, за интересы всего трудового крестьянства, для чего постановляем защиту наших требований и интересы на всех с'ездах крестьянского союза поручить выбранными нами крестьянам—1) Ефрему Слободянку и 2) Ефрему Харьковку.

(Кінець не зберігся).

Наведений „приговор“ цікавий іще тим, що складання його мабуть належить одному з членів родини видатних с—р. Донських, що про них згадується в цій розвідці. Донські керували працею підняття селянського руху на Літинщині; мешкали вони в Хмільнику (верст із 18 од м. Ново-Константинова, для селян якого й складено даного приговора). Особливо енергійну діяльність Донські розвинули власне в середині й кінці 1905. р., коли проти них охрнка й завела справу. Нарешті, зрозумілий для селян зміст приговору та вміле вкроплення в кожний пункт „вимог“ партійного програму теж схилиють до думки, що цього приговора склав один із досвідчених у цій справі членів родини Донських.

Ясна річ, що об'єктивна дійсність давала занадто багато причин для незадоволення селян своїм економічним станом. Страшенне мало-земелля примушувало подільських селян найматися на роботу в поміщика. Орендар, як і вся адміністрація економії, всіма способами зменшували й без того незначні можливості селянина заробити на буряках чи де-інде. Усіма правдами й неправдами орендар, економ, управитель намагалися „ошукати“ селян і не виплатити йому навіть того, що належало йому за їхньою ж власною умовою з ним; переводилися неправильні розрахунки; економ, як наймав, то не встановляв наперед, який сніп дасть селянинові за працю. Крім того, платячи селянам здебільшого 15-20 коп. у день, економія дуже дорого брала сама з тих же селян за солому, полову й т. ин., без чого вони не могли обійтися. Дратувало ще селян те, що економії часто за-сівали толоку спірних земель і цим порушували „законні права“ селян.

Політичний характер в аграрному рухові 1905. р. на Поділлі почав виступати в наслідок впливу на село революційних подій міста. Це сталося через те, що між міським робочим та селянином був звязок в особі

поденного робочого, наймита на цукроварні чи в поміщицькій економії. Нарешті політичний напрям аграрному рухові на Поділлі надавала гостро виявлена тут класова, особливо національна диференціація населення. Адже міську частину населення й більшу частину сільського склали пригночені від царату національні меншості євреїв та українців; (що до поляків, то відсоток їх проти загально-селянської маси Поділля був незначний, по містах же переважали дрібно й середньо буржуазні маси поляків).

Політичне пригночення, що його терпіли національні меншості, викликало революційний настрій, а ненависть до царату здебільшого згладжувала до якогось часу класову різницю, що її свідомі були ще лише деякі. Отже ясно, що головними розсадниками революційних ідей на селі й передусім національно визвольних тенденцій були представники інтелігенції нацменшостей—учителі сільські, учні, студенти, а переважно громадсько-революційні організації: *Всеросійська Селянська Стілка*, *Всеросійська Учительська Стілка*, кооперативні організації, нарешті, чисто партійні організації—БУНД, РСДРП, осередки українських с. деків зі „Спілки“, есери та анархо-комуністичні гуртки—ось політичні партії, що найбільше розвивали періодами працю на Поділлі.

Певна річ, що одним із головніших чинників усього руху була російсько-японська війна з її наслідками, рух бо на Поділлі був відгуком усіх подій 1905. року в Росії, лише зі своєрідним відтінком в прикордонному краї з мішаним населенням.

Політичний елемент аграрних заворушень на селі був насамперед відгуком подій у місті. Що це власне було так, за це свідчать у своїх доповідях про причини аграрного руху мирові посередники, оці спеці царату забивати баки селянам. „Заворушення фабричних робочих дало привід бунтуватися селянам“, пише мировий посередник Сологуб, що об'їздив „неспокійні“ місця.

„Політичний характер заворушення набуло після того, як з'явився на села ріжний чужесторонній елемент—таємні агітатори—й закидав села та економії відозвами, як от на Ушиччині, що перша заворушилася (с. Муровані Курилівці, Слобідка, та ин.“).

Ці відозви й підпільні робітники зазначили програм мінімум: закликали до загального страйку, до повстання проти влади царя, попів і панів та вимагали передачі селянам землі поміщиків і панського майна. На ці гасла жваво обзивалися знеможені від малоземелля, тяжкої праці, злиднів і голоду селяни й робітники. Відозви-листівки жадібно розбирали з рук у руки й таємничо передавали далі.

Як на типовий зразок політичної праці на селі можна вказати на діяльність відомих ес-ерів, родини Донських—на Літинщині, де вони проживали 1905. р. у Хмільнику. Літинський повітовий справник у донсенні до центру від 6-X-1905. р. (Архів пом. нач. губ. Жанд. Управа, справа ч. 86) повідомляє: „Всі поміщики й управителі (у північно-східньому районі Літинщини) в один голос кричать, що всі розрухи підтримують своєю найенергійнішою діяльністю лікар Донський, його син кол. студент Берлінського ун.—ту Дмитро та маса їхніх агентів євреїв. Син Донського періодично їздить по плантаціях, де бува багато робочих, і непомітно від доглядачів щось говорить робочим (в Білорукавській економії с. Митник).

Отже донесення справника ясно малює нам один із засобів революційнізування селянства на Поділлі 1905. р.

Свідки (при допиті) конкретно відмічають роботу родини Донських на Літинщині. „У них бувало багато молодих євреїв..., читали газети й відозви, роздавали їх селянам. Син Донського вів із селянами такі розмови: „А що? Ваші люди збираються бунтувати? Пора! Як бунтуватимете, то матимете поміщицьку землю. Вона повинна бути ваша, бо ж ви на ній працюєте! У разі б з'явилася поліція або хто інший захищати поміщиків, не бійтеся, тільки міцно держіться, арештів не допускайте, бийте всіх...“. Теж-саме радить і мати Донського. Своє донесення справник кінчає висновком, що Донські є керовниками цього небезпечного руху й повідомленням, що в районі знайдено ес-ерівські відозви.

Ротмістр Барбашов—помічник нач. губ. жанд. управління, порушив у Вінниці 16-VI—1905. р. справу за 129 ст. в порядку 1035 ст. Разом із Донськими було притягнуто до відповідальности цілу групу активних робітників—інтелігентів-студентів та инш. (агроном Лещинський Іван Вацлавович, інженір Ошмянський Борис, Балк, Поліщук, Лукашевич, студент Дорпатського ун—ту Соханевич). Усіх було заслано до Сибіру.

Так само на Гайсинщині ес-ер (тепер член компартії Под. організації) Капустянський керував рухом селян, організовуючи підпали поміщицьких маєтків. Рядових агітаторів було значно більше.

Форми руху.

Які ж форми мав аграрний рух серед подільських селян?

Це перш за все була вперта, іноді невміла, але завзята через скрутність стану, боротьба наймита з економією за кожную копійку. Потім цей рух перейшов у форму особистих страйків та кругової поруки, коли не допускали до праці один одного, в разі економія не погоджувалася задоволити їхні вимоги: наприклад, виплатити наймитам по такій-то ставці, або продати селянам сіна то що не дорожче за таку-то ціну. Наймити й селяни, коли страйкували й не виходили на польові чи інші роботи, то не допускали до цих робіт і селян інших районів. Вони ставили ультиматум всім, хто зривав страйк, шукаючи заробітку; таких людей гонили із економії, а в разі опору, то й побивали їх.

У всіх „приговорах“ селяни, домагаючись певних кращих умов праці, не забувають у той же час вставляти пункт про прийом на роботу до економії тільки-но своїх, себ-то околишніх, підлеглих економії селян. Малоземелля, незначна врожайність через зовсім відсталі й убогі форми господарювання вперто вимагали шукати додаткового заробітку й селяни вважали, що мають моральне право не допускати сторонніх наймитів, особливо як їх запрошувала економія, щоб зламати страйк.

Багато разів, особливо в центрі найбільшого руху в *городокському* районі, селяни вдавалися вже просто до революційних актів—*захоплення землі економії, маєтку чи заводу*, при чому знищували рови, огорожі, взагалі все, що відмежовувало поміщицьку землю від селянської.

Звичайним було також загання худоби на поля поміщиків, грабунки буряків нічними наскоками на поля економії; широких розмірів доходив і поруб державних та поміщицьких лісів на паливо й будівельні потреби.

Захоплення землі, урожаю та поруби лісу виразно підкреслювали, що селяни вважали землю, урожай та ліс за *своє добро*, що тепер можна ним розпорядитися.

Особливою формою протесту проти царсько-поміщицького режиму був в приговорах пункт про закриття горільчаних „монополій“, складів; коли конфлікт між селянами та поміщиком і владою розгорався й доходив

до відкритого „бунту“, селяни розбивали монополки, дарма що перед цим справник усовіщував їх, що це „незаконний акт“, насилля над казною й чужим добром.

У випадках одвертого повстання під кінець року селяни боролися вже всіма способами—підпалами економії, поміщицьких осель, не зважаючи на козачі загони, арешти та „усовіщування“ справників, попів і посередників.

Разом із цим під'юджувані темним елементом та провокацією поліції селяни готувалися до руйнування єврейських крамниць та добра, не виділяючи єврея орендаря-кулака з маси єврейської бідноти (с. Муровані Курилівці). У такому разі влада поводитися двозначно: з одного боку дуже приємно було потурати несвідомій частині селянства, підтримуючи його думку про якусь-то суцільну єврейську експлоатацію; з другого боку це було небезпечно. бо з дозволом грабувати євреїв якось не в'язалася заборона селянам займати поміщиків, бо ж єврейське добро все таки було „священим недоторканим правом власности“.

Проте в донесеннях губернаторові про характер та причини заворушень справники часто люблять покликатися на особливу ролю негласних орендарів євреїв, що експлоатують селян. Справді ж і поміщик і кожний орендар—не єврей тільки, працювали що до визиску селян цілком солідарно й однаково.

Иноді напади на євреїв можна було пояснити чисто „технічними“ обставинами справи: російський поміщик-генерал або князь та польський пан вважав за краще не „марати рук“ безпосереднім визиском селян, жив у великому центрі, де витрачав та прогулював нажиті з селян гроші. Він роками жив за кордоном, а як жив у маєтку, то дуже мало стикався безпосередньо з селянами. Розпоряджався він маєтком через економію й свою челядь, переважно орендаря, що відповідав за стан маєтку та постачав йому гроші. Цим орендарем (нишком, щоб обійти царський закон) часто бував єврей, тому й не дивно, що на нього все звалювали: Справедливо ж він часто був тільки розпорядливим, ретельним прикажчиком у пана чи росіянки „безпорадної“ графіні (напр. графіня Ігнат'єва та директор маєтку її—Городокського заводу Фішман).

Відношення до руху різних соціальних груп.

Ми вже зауважували, що поліція вдавалася иноді в слушних випадках до провокації проти євреїв. Ми бачимо, що поміщики, реагуючи на заворушення, вдавалися до такої ж методи затушовування своєї особистої ролі. Однак загалом поміщики, відповідаючи на запитання центру або як збиралися з почину губернатора на „з'їзди сільсько-господарських товариств“ (Проскурівське, приміром) з метою з'ясувати причини аграрного руху, то підкреслювали чисто політичні причини руху. Вони в один голос доводили, що ніби думати, що цей рух повстав на чисто економічному ґрунті, аж ніяк не можна; поміщики мовляв дуже гарно поводяться зі своїми селянами й наймитами; селяни мають з економією цілком достатній побічний заробіток, ціни ж на робочі руки регулюються на сільсько-господарчому ринку праці завжди стихійно, залежно від взаємовідносин між попитом та пропозицією, і встановлювати їх „штучно“ селяни аж ніяк не можуть. Розміри оплати робочих рук, особливо підлітків, поміщики показували несправжні, а прибільшені; замовчували також всю ту складну систему, через яку грошовий зарібок іще зменшувався; ні слова за неправильні розрахунки, за недодержування умов, за страшенно

великі ціни на різні матеріали в економіях потрібні селянам і т. и. Уникали як тільки можна питання про спірні земельні участки, про незручне для селян розмежування земель то що.

Зате поміщики в один голос твердили, що причиною заворушень та зіпсовання „гарних стосунків“ поміщика до селян є зараза, що йде з міста—революційна агітація „захожих людей“, відозви та агітації сільських учителів, студентів та инш. „шкідливих елементів“.

Заперечуючи економічну базу заворушень, поміщики доходили до такої безсоромности, що навіть губернатор Ейлер примушений був не погодитися з ними: відповідаючи їм, а також міністрові внутрішніх справ губернатор підкреслює, що все таки головною причиною заворушень понад усе є дуже скрутний земельний стан селянства.

Частина землевласників пускаються на ще хитріші пояснення причин заворушень (поміщик с. Томашівки на Ушиччині Шведов). „Безупинним підвищенням цін на робочі руки, пише поміщик, селяни домагаються поступово зруйнувати поміщика й примусити його кінець-кінцем за півдарма віддати землю в руки громади“. Ось якими викрутнями поміщики намагаються захистити себе від підозрінь губернатора, що начеб вони справді несправедливо розраховуються та зле поводяться з селянами.

Треба не забувати про ще одну значну соціяльну силу та вплив її на село, а саме про *духовенство*. Цитуючи місця з політоглядів жандармських за 1904/5. р., ми вже зазначили, що розклад духовенства, як соціяльної міцної групи та *касти*, зменшував почасти його історичну ролю „охоронця“ „самодержавства та православної віри“, ослаблював його силу, що стримувала ріст революційних тенденцій у масі селянства. Проте недооцінювати реакційну ролю церковників певна річ не слід, бо ж селянам завжди твердили, що релігія це одна справа, а священик—инша.

Инший священик хоча й бува поганий, скуп'яга, п'яниця, проте він може хрестити, правити молебни, щоб ішов дощ і т. и., бо він посвячений і „благодать“ має небесну. Отже недивно, що подільське селянство було під великим впливом духовенства. Так на Гайсинщині (с. Могильна) поліція пише до Кам'янця, що „духовенство своїм пастирським впливом *держить народ у покорі й стримує народні пристрасті*“.

Часто по таких селах, де революційний настрій підтримували такі громадські елементи села, як учитель, *священик ішов проти вчителя*, удаючись до прямого доносу на „каламутника“. Взагалі духовенство Поділля не зрадило в 1905. р. своїх одвічних завдань та звичок.

РОЗДІЛ III.

Перша доба заворушень. Зріст заворушень. Дальший розвиток подій. Стан селянського господарства на Поділлі р. 1905. Селянство вимагає закриття «монополій». «Дуель» губернатора з поміщиками.

Перша доба заворушень.

Аграрні заворушення селян у західній частині Поділля (Кам'я-неччина, Проскурівщина, Ушиччина) набирають інтенсивного характеру перед початком березня м. 1905. р. У березні заворушення починаються на Ушиччині, де в м. Солобківцях селяни на сході склали приговора про мінімальні ціни за роботу в поміщиків та орендарів як своїм, так і стороннім людям. Що треба складати подібні приговори, про це представник селян оголосив другого дня на ярмарку всім, хто там був. В околиць селах також були спроби складати приговори.

Першої половини березня по всій Ярмолинецькій вол. (Проскурівщина) складали подібні приговори. У с. Глушківцях тої ж волости сход склав приговора: 1) про обрання 2 уповноважених, щоб складати писані договори з місцевим економом на річну й поденну роботу та позивати економію в разі порушення умов; 2) про обрання 24 уповноважених, щоб доглядати точного виконання договорів. На цих договорах, поскільки вони є типові для аграрних заворушень 1905. р., слід зупинитися. Самі селяни, відповідаючи на запитання мирового посередника, які причини в них були складати приговори, пояснювали, що це необхідно: по-перше, через *неправильні розрахунки* з ними місцевих економій, по-друге, через те, що економії ухиляються визначати наперед той сніп, що належить за працю женцеві. Це питання про сніп економія з'ясовувала тільки при розрахунку, себ-то коли протест селянина проти несправедливої плати за працю не мав фактично жадного значіння. По-третє, економія дуже дешево оцінювала працю робочих (15-20 коп. на день), а сама дуже дорого брала за солом, полу то що.

За кілька день селяни вигнали з економій робочих, вимагаючи підвищити поденну платню до 75 коп. на день.

У другому сусідньому селі—Нижній Танашівці селяни хвилювалися, мимо зазначених причин, з наміру економії засіяти частину толоки, хоч маєток не був іще розміжований. Це порушувало законні інтереси селян. Сходи й приговори подібного чи трохи иншого змісту швидко поширюються, охоплюючи зазначені місцевості, особливо Проскурівщину й Ушиччину.

Мирові посередники та справники спочатку роз'їджають і заперяють селян, що їхні вимоги „незаконні“, начеб-то вони—селяни особисто й мають право не працювати, але підбурювати инших, особливо знімати їх з роботи, не мають права. Так само не мають вони права виносити за-

галом постанову про ціни: поміщик має право пропонувати ціну, яку хоче та може дати, а селяни вільні тільки або погодитися або не погодитися стати на роботу—не більше.

Слухаючи такі теревені царських наймитів, селяни спочатку поведилися спокійно, проте позицій не здавали й на роботу не ставали, інших робочих усе таки з роботи знімали, дарма що іноді змушені були обіцяти справникам цього не робити.

Далі події розгортаються й губернатора все більш та більш засипають перелякани поміщики телеграмами, благаючи „вжити заходів для захисту життя та власності й припинити заворушення“. Таких телеграм від поміщиків та справників до губернатора й од нього за 8 місяців (березень-листопад) через одні-но книги канцелярії Под. губернатора пройшло коло 160, (окрім такої ж сили телеграм іншим шляхом), себ-то по 50 випадків на повіт, коли поміщики вимагали „екстренної допомоги“.

Зміст телеграм здебільшого одноманітний, але є й цікаві з-поміж них. Переважно вони повідомляють про „грізний характер“ заворушень, про розігнання робочих (страйколомів) та служачих, про загрози бити то що. Інших заходів для втихомирення, окрім присилки козаків, телеграми не знають і не рекомендують. „Одна присутність козаків уже виливає заспокоюючи“—повідомляє невідмінний член «присутствия»—Сологуб.

Рух перекидається з волости на волость і вже 28. березня захоплює низку волостей з Ярмолинецькою в центрі. Всюди селяни розганяють по економіях служачих і не дають працювати своїм, аж поки поміщики задовольнять їх.

У донесенні міністрові внутр. справ 29-VII, що є ніби першим зведенням про аграрний рух на Поділлі, губернатор, констатує „початок руху піднятого з тим, щоб примусити поміщиків збільшити зарплату“, зазначає: почавшись на Ушиччині (в Солобківцях), рух перекинувся на села тієї ж місцевості, потім на Проскурівщину й нарешті Кам'янецьчину; на думку Ейлера селяни вимагають „досить високої такси“ за кожну свою працю. Губернатор має надію припинити ці заворушення, „не вживаючи суворох заходів“, бо поки що рух на його думку не страшний.

Зріст заворушень.

Дальше донесення справника вказує на зріст заворушень та небезпеку від необхідності арештувати 20 намічених привідців, бо з цього дуже розлютились б селяни досить великого району, що охоплено рухом. На думку справника „потрібна велика сила, щоб задушити цей рух“; він вагається на свою відповідальність вжити тих чи інших заходів і просить інструкцій у губернатора. Поліція на місцях добре таки налякалася, як побачила, що не в силі справитися зі стихійним масовим рухом. Справники єдиний порятунок вбачали в роботі козачих частин і обачніший губернатор примушений інструктувати запального кам'янецького справника, а також мирового посередника, щоб „наляжи не вмовляли“, а порадили все таки поміщикам плату наймитам збільшити.

З маси епізодів, зв'язаних із подіями в цій місцевості, зупинитися слід на подіях у м. Городку що в ньому знаходилося правління „товариства цукроварень—Городок“. В 12 економіях на Кам'янецьчині та Проскурівщині т-во орендувало понад 6000 дес. одної землі. До цих економій у кінці березня надійшло юрбами понад 100 чол. селян і вимагали виконання приговорів. Хоч ми вже знайомі з попереднього з категоріями та масштабом селянських домагань, але для повноти наведемо головні дома-

гання, виставлені одній із економій Городокського т-ва—Чорнівдській. Ці домагання є типові для даної групи економій.

Приговор вимагав для *робочих годових*: плати на рік 120 крб., ординарії озимої—70 пуд., ярової—30 пуд., городу—1 моргу, худоби—2 шт., дров—12 фур. Окрім того по неділях та святах не працювати. Для *робочих поденних* приговор встановлює плату: в-осени, на весні й узімку—75 коп. чоловікам, 50 коп. жінкам; улітку в жнива—чоловікові 1 крб., жінці—75 коп., а *хліб жнуть*—озимину за $\frac{1}{6}$, ярину—за $\frac{1}{5}$ часть, з видачею належного хліба зараз же, як скінчаться жнива, й перед возовицею в пана. Копу нажати—1 крб., (сніп з перевеслом в аршин) робочий з кіньми одержує 2 крб. на день; буряки копати—2 коп. з пуда, при цьому людей сторонніх на роботу цю не наймати; сіно, конюшину збирати за третину.

Для прикладу наводимо текстуальну копію одного з подібних приговорів:

1905 года М. марта 18 дня.

Приговор села Старой Соколовке.

Общество собрало полный сход в том, что помещик платит черно-рабочим малую цену, а общество желает с месяца марта чернорабочим цена 50 к. по июнь месяц июль и август чернорабочим цена 1 рубль и одна коп. 1 р. работать за сноп за пятой извозка за одну псдводу цена три рубля и чтобы помещик непахал толоке к пустопорожних местов и чтобы посторонние люди за меньшую цену не работали у помещика но за етую цену, что мы установили в помещика батрак должен получать 50 рублей 20 корицев хлеба 12 фур отопления одна десятина земли и две штуки кормить в год и кто хочет по месячному 15 р. в месяц и за тем достояет общество собрать полномоцных 16 человека.

(слідують підписи).

Виставляючи цей програм-мінімум, селяни ультимативно давали економіям днів 4 на відповідь, *не дозволяючи цей час нічого робити*; як хто не слухав, погрожували сили вжити. Правління т-ва в особі директора Фішмана, покликаючись на те, що пропускається час засіву ярини та цукрових буряків, од чого будуть т-ву величезні збитки, вимагає придушити заворушення „в самому зародку“. Благання переляканих на смерть поміщиків та цукровиків мали свій вплив, і в охоплені рухом райони вислано козаці частини „на постій“. Цей постій так обтяжував селян, що подекуди за донесенням справників „селяни скорилися“ (Солобківці). Однак вже на початку квітня рух вибухає з подвоєною силою й поміщики разом з орендарями посилають з Ярмолинець телеграми, що „становище загострюється“, й вони рішучо просять губернатора вжити заходів, щоб утихомирити заворушення й захистити мирних громадян од небезпеки“.

Цікавий випадок трапився того часу в с. Рудці на Кам'яничині: до управителя маєтку поміщика Доманського з'явилося 15 жінок запасних нижчих чинів (після 7. мобілізації) і поставили йому вимоги видати їм з економії хліба, тому що чоловіки їхні на війні. Як не задовольнить їх поміщик, то вони зроблять так, як роблять по інших місцях—візьмуть силою. Коли пристав намагався довести, що їхні вимоги незаконні, то вони заявили, що як повернуть їм їхніх чоловіків, то жадних домагань вони ставити не будуть. Цей випадок показує, що свідомість забитого, затурканого селянства Поділля стала прокидатися.

Упевнившись, що рух не зменшується, де-які економії не стільки з власної ініціятиви, скільки під натиском обачнішого губернатора, почали потрохи поступатися. Губернатор зі свого боку вмовляв та всовіщав в випущених відозвах. Покликаючись на знамениту „промову“ Миколи II.

у Курську, він захищає тих, хто хоче працювати за поміщицьку плату, себ-то штрайхбрехерів; мовляв, неможна примушувати інших працювати за встановлену від когось плату, бо для бідного селянина заробіток, який би не був, є дуже потрібний. Ви можете самі не виходити на роботу, як вважаєте плату за низьку, але забороняти іншому працювати—неможна. Він погрожує за страйки судом та засланням у далекі губернії й закликає „вірити посередникам, що їх поставлено від государя імператора“.

Тим часом городокські події ускладнялися. У перших числах квітня натовп селян чоловік із 1000 демонстративно засипали рова, що відмежовував землю поміщика від селянських полів, а також закидали каміноломню; рубали державний ліс, взагалі держалися що до економії рішучішої політики, ніж раніш. Поміщик Виноградський телеграфує губернаторові, що стан дуже небезпечний, поліція зникла, благаємо швидкої помочи військом. Справники знов засипають телеграмами, вимагаючи „підкріплення“. Але війська було замало, щоб вгамувати мало не все селянство (про це не раз генерал-губернатор та військова команда Київської округи телеграфують Ейлерові). Доводилося витворяти всі чуда стратегії й тактики, швидко перекидаючи козачі сотні з одного району до другого.

Квітневі події в Ушицькому районі поміщики змальовують уже, як справжнє повстання селян, із насильством проти служачих економій, та як справжній страйк робочих. Мирові посередники, що об'їздили Кам'янецький та Ушицький райони, називають рух „скоріше робітничим, аніж селянським“ і відзначають найбільше збурення селян у м. Городку. Тутешні події тим часом набрали такої форми. Спочатку, припинивши працю, селяни вимагали збільшення зарплати; потім почали знищувати межі між поміщицькою та селянською землями, засипаючи рови та знімаючи віхи; руйнували будинки економій, а коли управитель показав збуреним селянам револьвер, то вони в запалі ледве не вбили його. Потім на чолі з „зухвалою молоддю“ оточили будинок управителя, що врятувався тільки втечею. Натовпи селян проходили по всіх економіях району, рішучо вимагаючи виконати поставлені умови. Теж-саме робили селяни й із приватно-власницькими млинами.

Події набирали інтенсивности також завдяки діяльності революційних партій: поміщики скаржаться на масове розповсюдження відозв (Муровані Курилівці) „проти царів, панів та потів“; агітатори бродили по селах, підтримуючи й без того бадьорий настрій селян. Значна частина селян, зі слів поміщиків, не ховається вже зі своїми думками та ворожнечею проти „релігії, царя й поміщиків“. Рух цей поміщики називають уже „стихийним, загально-революційним“.

Дальший розвиток подій.

Рух із Ушицького району перекидається на Могилівщину. Агітація була кругова й сподіватися можна було спустошення геть усіх економій. Помітний навіть був план операцій, бо руйнували телеграф, щоб пірвати звязок поміж адміністративними установами; розбивали монополії, будинки поміщиків, заводів то що.

По селах вешталися разом із партійними непевні агітатори, що підбивали юрби на руйнування єврейських крамниць, і не без успіху, бо не всі селяни, як слід, розбиралися в деталях становища.

Підіймається тривога й іншими місцями. Характер телеграм поміщиків до губернатора стає нервовіший. „Селяни збурені, погрожують вбивствами, прошу помочи“—телеграфує по-французьки поміщик с. Скоттицян—Вейдліх, що проживав у Львові. У районі Городка (Лисоводи)

селяни починають пустошити економії, й поміщик Журовський телеграфує: „Лисоводах бунт із насильством, ледве втік, рятуйте бога ради“ і т. и. Велике збурення селян с. Підлісного Олексинця викликав директор економії, арендованої Городокською цукроварнею. Як селяни вивели з економії робочих, то він наняв сторонніх селян, підвищивши їм плату, а місцевим рішучо відмовляв у роботі. Це селян так роздратувало, що справник примушений був телеграфувати губернаторові, що й півсотні козаків тут не досить, щоб утихомирити селян. Ейлер телеграмою запропонував через справника не наймати на роботу сторонніх селян, бо це „незручно“ й навіть наказав зобов'язати економію підпискою цього не робити. Директора заводу зараз же було викликано до Кам'янця, щоб йому догани дати.

Того ж часу збільшується заворушення в згаданих уже Скотинянах (близько Сатанова) у маєтку Ярошинського. За телеграфними повідомленнями орендарів селяни тут „все ламають, в економіях грабують і землю заорюють“. Влада збільшує репресії й губернатор телеграфує Фельштинському справникові: „проти самоуправства й сили ставте ескадрон на реквізицію“. Одночасно, повідомляючи про це генерал-губернатору в Києві, Ейлер просить у нього дозволу поставити по селах, де продовжуються розрухи, військо „екзекуційним порядком у помешкання привідиці“. Генерал-губернатор Клейгельс, не беручи на себе відповідальності, пропонує губернаторові робити, як йому здається краще.

Незабаром заворушення набирають такого гострого характеру, що переляканий справник повідомляє, що потрібна велика військова сила, щоб приборкати ворохобників, та запитує, чи не краще б утриматися поки що від дальших арештів. Мов одурівши, поміщики шлють нервові телеграми: „бога ради пришліть війська: грабують, бунтують, бешкетують“. „Благаємо помогти, врятувати“ й т. и.

У першому центрі розрухи, в Городку події склалися на гірше. Коли справник хотів арештувати деяких „привідців“, юрба опір стала й козача сотня пустила в діло нагаї. По цьому юрба, переважно з жіноцтва, оточила волость, почали ламатися в двері. Справник ізнов до нагаїв. Юрба за каміння та за кілля... Як вивозили арештованих, не давали коней,—мусив справник наняти підводу за гроші.

Однак жадні репресії не помагали й селяни завзято трималися своїх вимог що до зарплати та інших пунктів.

Але економії рідко йшли на зустріч селянам, дарма що це радив сам губернатор. Здебільшого вони обмежувалися тим, що покликалися на відсутність власників, що можуть складати з селянами угоди. Справник із досадою зазначає, що „власники маєтків убачають єдиний порятунок лише в урядових репресіях та військовій силі, забуваючи про те, що в такий спосіб на кращий випадок можна тільки придушити розрухи, але аж ніяк не вирвати зло з корінням“. Навіть поліція всупереч поміщикам не вважає можливим ліквідувати заворушення лише силою, без складання угод між економією та селянами. Вона відмічає тепер цілковиту солідарність та одностайність у селянських виступленнях, чого раніш не було, бо орудували тільки ватажки. Разом із тим посередник примушений погодитися з певною „законністю“ селянських домагань, бо малоземелля та кепська справа з межами, прогонами, випасами то що є факти очевидні.

Не зважаючись одверто на очак збуреного селянства вживати тих чи інших заходів проти привідців руху, тодішня влада не забувала все таки наглядати за ними. Вона непомітно виловлювала їх, щоб, як заспокоїться трохи, направляти справи про них до слідства, підганяючи під ту чи іншу статтю царського закону:

У квітні з'являється знаменитий наказ що до руху—Миколи II, в якому він знов проголошує „непорушні принципи:“ незайманість приватної власності та відповідальність за порушення її. Наказ цей закликав до жвавішої діяльності „тимчасові комісії“, що мали такий „добірний“ склад: предводитель дворянства, справник, земський начальник, голова земської управи, інспектор податків, та „гласний“ повітового земського зібрання; комісії мали завдання виявляти учасників заворушень та обраховувати збитки від них поміщикам, щоб сплатити їх з майна учасників руху. Окрім того всім поміщикам, що постраждали, щедрі позики давала царська казна.

Стан селянського господарства на Поділлі р. 1905.

У листі до губернатора невідмінний член губерського „присутствия“ Сологуб підходить більш менш близько до з'ясування причин заворушень: він визнає дуже несприятливим матеріальне становище подільського населення. Урожай озимини не перевищує в краї 55-60 пуд. з десятини, через що земельні наділи вже не можуть не то що забезпечити всіх потреб населення. ба й прохарчувати його.

І дійсно, як розглянути економічний стан районів Ушиччини, що в них почалися перші заворушення, то картина буде така: *).

Назва села	Число чоловіків та жінок	Десятин надільної землі	Загальна сума податків	Пересічно на 1 чоловіка виходить		Чистого збору збіжжя врожаю 1904. р. на 1 чол.
				Землі в десятинах	Податку	
м. Солобківці	2115	1125/1430	3424 крб. 69 к.	0,532	1 крб. 62 к.	22 п. 34 ¹ / ₂ ф.
с. Тарасівка	655	344/76	1066 крб. 91 ¹ / ₂ к.	0,525	1 крб. 63 к.	22 п. 33 ф.
с. Стріхівці	949	570/443	1902 крб. 31 к.	0,6	2 крб. —	25 п. 33 ф.

Але в цих селах мешкають також люди приписані тільки до волости: 626 чол. у Солобківцях, 98 у Тарасівці, 135 у Стріхівцях; вони мають лише садиби, а платять, окрім державних податків та земських за садибу, ще 1 крб. 60 коп. громадських за кожного робочого чоловіка. З цих селян тільки 3% ходило 1904. р. на заробітки в дальші сторони. Через швидке дроблення родини, з якої кожний одружений син виділявся, ці сім'ї не мали стільки робочих рук, щоб ходити на далекі заробітки. Отже хоч не хоч зверталися до економій. А поміщик, користуючись із великого попиту роботи, експлуатував селян, як тільки знав; семейним робочим платив на день 10—20 коп., рідко 25 коп. без харчів, підліткові—14-16 років навіть 5 коп. на день.

До цього всього треба додати незручне розпланування селянських земель, одрізаних од водопою (м. Купин), од широких шляхів, а також непорозуміння з толокою, прогоном худоби то що.

Яких же засобів на думку Сологуба слід вжити, щоб допомогти злиденному селянству?

Малоземелля, на його думку, розв'яже селянський банк та інші заходи до збільшення продуктивності землі.

Кризу попиту праці ліквідує трудова поміч (лагодження шляхів тощо). От і всі поради; глибше він на справу не дивиться.

*) В обрахунок не ввійшла сума потрібна на засів полів.

Те саме можна сказати й за Київського генерал-губернатора. У своєму обіжнику він з'ясовує тяжкий стан селянства не малоземеллям, не великими податками та експлуатацією праці, а виключно відсталими формами сільського господарства (трюхпілья, реманент і т. и.). При цьому робить відкриття, що належна організація селянського господарства збільшила б його теперішній урожай (50-60 пуд.), який не забезпечує життєвого мінімуму, вдвічі.

Стан селянського господарства на Поділлі того часу освітлює нарис із порівняльної статистики доктора Ф. Бєлєдиковського (*поміщика*) „Сельскохозяйственная производительность Подолии в сравнении с Францией“.

За його підрахунками селянин має 22 пуди хліба з урожаю, себ-то 2,5 фунта на день; отже навіть в урожайний рік він ледве має на хліб та на

кашу, а де ж сіль, сало та масло на свято, де паливо, одяг, податок? Виходить, каже автор, що 5 пальців селянина, що годуються виключно мукою та бараною, не можуть мати ні потрібної сили ні енергії... апатія духу й тіла зменшує продукцію цих 5 пальців. І от чому над кожним селянським житлом ввижається привид голоду й злиднів, цих кепських порадників у життєвих справах. До цього всього відсталі форми господарства та 24% толоки“.

Гектар французької землі дає тричі більше за подільську, як на увагу взяти навіть дорожнечу продуктів у Франції. Селянська худоба в гіршому стані, ніж поміщицька. Отже, хоча селянське землеволідіння й дорівнює поміщицьке, селянинові всеодно зле. Не дивно, пише автор, що на Поділлі голодає худоба, земля і народ голодає. Але й цей автор робить один висновок—треба інтенсифікувати господарство Подільського селянина.

Селянство вимагає закриття „монополій“.

Поки уряд розбивався в причинах заворушень, селяни не заспокоювалися. Рух розростався все більше й більше. Мало вже помагали козаці сотні; треба було піти на останнє—закрити „монополії“, хоча дуже й дуже було тяжко урядові відмовитися від цієї форми прибутку в казну.

Гирка доля селянина.

На всім світі широкому ланце страшна неправда. Знання науки дало спроможність чоловікові виробляти своєю працею в сотні в тисячі раз більше, ніж він за часи диавола і пращадів. Але хто ж користується незвичайними машинами, хто живе по рокишних будинках, хто ходить у дорожній чхдовій одежі? Чы той хто своєю тяжкою працею витворив це, чы може той, хто ніче гавук, що оплатив своим павутинням муку, все кров робочого люда, живе в ро пращів? Ледаче панство живе в рокишних, дивовижних будинках, де повно свбиту, де мето дмажты, ходять в дорожній одежі, вчытыся по чхдових школах, пье та бенкетує на здерти з робитинкив та селян гроши...

Тым часом ти робитинки, що все те витворили, живуть по тых подвалах та халупках, що нагадують шхвяде трону, куды свбт сонця зазирає, щоб нагадати лише про гирку долю робочого люда. Голод та холод панують в цих димовых, смерть та хворобы — неприяки и невьялны гости цих нещасных людеи. Безправность та безпросьитна темнота пиддержуєть панамы, бо просьити то ворог здырства, гниту та неправды. Попы, що перевертають слово Хрїста, котрый проповедывав Фивність вих людеи, кажуць, що треба корьтыся панам та лякуют страшным судом, та пекальным мучкамь тых, котри борются з неправдой та недолею. Ното ж и це не змаже, на тои вони дають полици... Оттакато доля робочого люда тепер. Але, на те й лыхо, щоб з ным вороться. Скорь робитинки та селяне вже давно добралы способу бороться с панамы та фьорикантамь. Бдынний спосиб той зветься СТРАЙК. Страйк — то змова робитинкив та селян, щоб вымагаты зьвом анд пана бильшой платни крашых хАрчыв, меньшого робочого дня и выншого дна панив та фьорикантив це страйна рич, бо вони терпят вид страйку вьвичезни убыткы, особливо паны. Надїдуть, сяжемо жытыва, колы кожен день дорожій, або коланка буряку. Пан посылає клыкаты людеи жыть хліб, або копаты бурякы, а люде не хотят иты, покы пан не дасть тьихи платни, якон им хочеться. Покруться покруться пан, тья мьдет дати, колы твердо стоятьки. Отже, якшо, що дурь испну тьеса, щоб эи стоялы, як одын чоловік, щоб не было мижэ селянамь зрадынныв. А для цето треба готуватьсь до страйку. Треба попередь зьом закнаты гурток з найкрашых людеи на сели. Цей гурток пьвымен лядуватьи селян до страйку, чытаты им си лысты про здырство панив, начальства, про врехни поны, про ту боротьбу, яка сканьз иде мижэ панамь та селянамь, про те, що тьялко страйком можна выбороти у панив кра-

Мал. Ч. 3. Відозва Укр. Соц. демократів. Випущена 1-IX-1905 р. Деякі прикмети відозви, як от кінець її, дозволяють припускати, що її могла випустити й Всерос. Сел. спілка. Знайдена паккою коло м. Яромлишець на Проскурівщині. Це титульна сторінка відозви. Оригінал 21 x 9 смт. писано від руки, й гектографовано

щій змовілок. Треба щоб такі руртки потайки були и в се-
лах маємо паня, протї потаю змовляються, бо пан, коли з
свого села не підуть, пошле в інші села клікати на робо-
ту. Коли віддю буде, що люде пристануть до стайки, тоді
треба змовітися усім, чого вимагати у пана. Потривати зго-
да між селянами, бо змова без згоди не можлива. Поту-
ючи стайку треба вести дило тришном-нішном, люті, щоб
а ми пня, а ми пан не знає до чого їде дило. Від вийти стайки
вже та урядишме мезаї жн кривітьє так само як и вна селам
нехай та нехайні людеї, що готови продати правду за пив
кавоти помилі. Коли почне тїє стайку треба, щоб вна тїє та
іншо, щоб не можна було ми начебтєв, ми панови приневіть-
єа, щоб покарати селян, бо змисо як що нехай пан зразу
кривітьєвнт... Отже нікого внту не буде и начебтєв ми
до чого буде причаїтїєа, щоб покарати селян, бо нікто не має
явля сивітїєа їти на роботу до пана. Коли ж пан не зрадїєт-
єа задоволенїєа вимоги селян и пошле в інші місця клікати
до себе на роботу так тоді треба дивдїєа про це послати в
інші села потїє посланцїєа, щоб и звідтє також не їшли до
пана на роботу и не псували ващєа справи. Треба наїє розкла-
тїєа, що наш стайку може бути корїєстїєа и им через те, що
меншїєа робочїєа дїєа потрїєа вїєа робитїєа кїєа. Бїєа їєа,
потїєа гїєа, може вїєа на роботу, треба доплатїєа цієа
грошадїєа. Понадшїєа стайку, треба мїєа трїєа кїєа и
твердїєа сторїєа на сїєа, потїєа пан не задоволенїєа нас.
Оттак борїєа тїєа сотїєа тїєа селян по вїєа сїєа. Тїєа
до розїєа до стайки та змїєа вїєа гїєа будїєа вїєа
сїєа кїєа дїєа: побїєа робочїєа платїєа, зменшїєа
робочїєа дїєа, добрїєа харчїєа и їєа

Підіймайтеся-ж, браття до боротьби з панями,
не врите тїєа, що будїєа відмовлїєа вас від сїєа, та на-
рикатїєа на нас. Подумайте сами, чи правдо те, що тут на-
писано и сами повачїєа, добре чи зле мїєа вам радїєа-
мо. Не врите тїєа урядїєа приставлїєа и посеред-
нїєа кам, котїєа будїєа умовлїєа вас їти на роботу та ста-
цїєа вас холодно та москїєа. Добре им говоритїєа, наїє
наїє вїєа та щєа вїєа хабара від пана. Не врите їєа
вїєа, бо такїєа що забїєа слово Христа и сами не
вїєа панїєа... Борїєа и Бог вам поможєа!

**Борїєа - поворєа
Вам Бог помогєа
За вас сила, за вас воля
И правда святая.**

Мал. Ч. 4. Зворотня сторінка відозви Укр. Соц. демократів, а можливо, Всерос. Сел. Спілки. [Див. мал. ч. 3.]

стирських та поміщицьких земель, скасувати низку податків і нарешті, передати михайлівчанам ліс Михайлівський, всюди закрити „монопольки“ та завести загальне безплатне навчання.

Тільки задоволення цих вимог, зазначається в приговорі, може заспокоїти країну.

Наслідки цього приговору, як і всіх подібних йому—добре відомі всім.

Що до закриття „монопольок“ у місцевостях небезпечних через заворушення, то між губернатором та управителем акцизних зборів виникнув цікавий торг.

Спочатку Акцизне Управління дуже було незадоволене з ініціативи губернатора в цій справі і почало торгуватися, наказавши закрити монопольки тільки в де-які дні та години, наприклад, підчас ярмарку, коли скупчується сила народу. Але стихійний зріст заворушень примусив

Характерну картину що до тодішнього стану села та його відношення до „монопольки“, малює справа селян с. Михайлівки на Гайсинщині.

Тутешні селяни надумали на підставі маніфесту 17. жовтня закрити в своїм селі „монопольку“, через яку вони пропивали своє останнє добро. Склали на це приговора та ї згадали ще в ньому за державний ліс, який оточував їхнє село, що він має бути їхній. Приговора склав із доручення 300 селян учитель церковнопарафіяльної школи Крошко.

„Усі біди й нещастя, що терпить наша люба батьківщина, походять не від бунтарів, як гадає уряд, а від селянського безземелля й злиднів та від купки адміністраторів, що покривавили себе кров'ю людей—братів“,—так починався приговор, якого підписавши направили михайлівчани до голови Ради міністрів Вітте.

Приговор ставить урядові низку вимог, як от: скоріше скликати Думу, швидче здійснити (не на папері тільки, а справді) переведення в життя всіх громадських „свобод“, що оголошено в маніфесті, зрівняти селян у правах із рештою населення, задовольнити земельні потреби селян через нарізку селянам участків із державних, мана-

губернатора вимагати *цілковитого* закриття „монополюк“ у захоплених рухом волостях на Проскурівщині, Лятичівщині та Кам'яниччині. Аж тепер Акцизне Управління скорилося й закрило того ж таки дня телеграфним розпорядженням 132 монополюки та вивезло зі складу геть чисто весь спирт.

Але як тільки рух притих у частині волостей (Кам'яниччина), губернатор квапиться потішити Акцизне Управління, дозволяючи відкрити там монополії на Великдень, а 26 квітня він уже дозволяє це зробити всюди.

Тим часом заворушення, вгамовуючись одними місцями через постій військових частин, арешти або деякі попусти від поміщиків, розросталися іншими місцевостями. Селяни вже виступають великими юрбами—чоловік у 200-500-1000; озброюючись вилами, сокирами то що, рішучо виганяють із економії сторонніх робочих, б'ють, хто опирається, та зводять рахунки з невгодними їм служачими економії.

Селяни тепер виступають обережніше: частенько свої напади провадять *поночі* (Проскурівщина, Ушиччина), нишком розбирають будинки, паркани то що. Губернатор реагує на події новим наказом вислати військо, вимагає вживати *суворих заходів*, арештувати винних із допомогою війська.

Революційна агітація підтримує весь час рух. Ново-Ушицький справник, наприклад, скаржиться на широке розповсюдження агітації, що не минає навіть „урядових мундирів“. Невгомонний рух викликає уряд мимомозовнішніх виступів, як от посилення війська на постій для утримання його селянами то що, також і на судові процеси: слідчий апарат провадить слідство в справах 497 чоловік тільки-но по 3 повітах.

„Дуель“ губернатора з поміщиками.

Придушуючи рух збройною силою та судовими утисками з одного боку, уряд із другого боку робив нишком поміщикам зауваження, що „як доводить розслідування руху, виставлені через селян вимоги в основі своїй є *цілком справедливі*“. „Користуючися зі злиднів селянських та з великої кількості робочих рук по селах, поміщики довели зарплату до розмірів подавання старцям“—пише „таємно“ до правління Проскурівського та Лятичівського сільсько-господ. товариства сам губернатор.

У Мудриголовах на Кам'яниччині, за свідченням губернатора, зарплата доходила максимум 20 коп. на день, решта ж робочих одержували 15, 10, навіть і 5 коп. на день (більшість); при цьому 5 коп. одержували 18 літні парубки. У цьому разі губернатор відіграє ролю захисника селян проти „визискувачів“ (за його власним виразом) поміщиків. Він зауважує, що, як таке, становище не зміниться, то жадних заходів нема цей рух ліквідувати.

Кодло поміщиків заворушилося. Як же так! сам губернатор, що повинен доглядати покою й добробуту власників, стає раптом в опозицію до них; замість розправитися з „бидлом“, досліджує економічний стан селянства. Це ж нечувана річ! Зібравшись на нараду в Проскурів, „члени Проскурівського-Лятичівського сільсько-господ. товариства“ пишуть такого листа губернаторові про причини руху.

„Передусім заворушення аж ніяк не мають виключно економічного характеру. Рух прийшов зовні на ґрунті аграрно-революційної агітації, що її на щастя селяни не зрозуміли. Ціни залежать виключно від взаємовідносин попиту та пропозиції, а не від волі та революції

зборів. Спроби йти на зустріч селянам, підвищуючи зарплату, не мали гарних наслідків“.

Поміщики пропонують інші засоби, щоб припинити заворушення. „Засобів цих у законі цілком досить, треба лишень їх уміло використати, а саме: доцільніше розподілити військо; поставити його по окремих волостях, а в разі заворушень розставляти по помешканнях винних селян, а не по економіях, як це заведено досі, бо селяни з цього глузують: мовляв, не нас карають, а економію. Поліція, скаржаться поміщики, завжди опізнюється; мирові посередники повинні мати особливі повноваження, щоб їм підлягали у важливих випадках і поліція і військо. Бажано також скоро й енергійно вживати судово-карного закону відповідно до засобів адміністрації.

Листа підписали 29 видатних землевласників району (Залеські, Скибичевський, Домбровський, Каллюс, Журовський, Грохольський, Подаї-Кощиц, Потоцький та інші.

У відповідь поміщикам роздратований губернатор пише великого листа, в якому знов зазначає, що на його думку заворушення повстали виключно на економічному ґрунті. Окрім неврожаю, до цього спричинилися брак паші для худоби та недостача насіння в звязку з недородом; тим часом економії нагнали пуд полови з 10 до 45 коп., фуру соломи до 6 коп., а зарплату постійно зменшують. Потім він зазначає порушення орендарями селянських прав через заорювання толоки та заведення в нерозмежованому маєтку багатопільного господарства, від чого селяни позбавляються випасу для худоби. На докір поміщиків, що ціни на робочі руки не можна нормувати на нарадах, Ейлер кидає їм ввічі, що придушити рух, як вони того хочуть, тільки одними репресіями, не можна, бо ж у жадних законах немає вказівок, що адміністраційна влада може змусити продавати свою працю за встановлену обов'язкову ціну.

На докори, що опізнюється поліція та кепсько розміщено військо, губернатор відповідає, що в його розпорядженні на 1 повіт всього 2 посередники та 4 пристави та на три повіти 1 полк драгун і 1 полк козаків; піхота пересувається дуже поволі.

Суперечка продовжується й на захист „скривджених братів поміщиків“ виступають члени „Кам'янець-Под. с.-господ. товариства“ та знов Проскурівські землевласники. Вони заперечують факт визискування селян та наявність наведених низьких ставок робочим. Рух, що охопив 120 сіл, „навіяно зовні“, його викликала революційна пропаганда з метою власне захопити поміщицькі землі. Поміщики знов повторюють, що, мовляв, селяни добиваються не надбавки за працю, а того, щоб вижити з економії поміщика. Що до цін на працю, то не можна їх збільшувати „штучно“, бо це виведе панів з „економічної рівноваги“. Підвищення зарплати ніби ще більше розпалило б апетити селян. І так уже провадяться масові поруби приватновласницького лісу, трапляються випадки руйнування фабрик, підпалів економій. Щоб припинити це все, потрібні енергійні й рішучі заходи, а не дослідження економічного стану.

Проскурівські поміщики, уціплюючи пункт за пунктом заперечуючи „міркування“ вільнодумного губернатора, приходять до висновку, що аж ніяк не можна одночасово й ліквідувати наявне лихо й досліджувати причини його повстання. Через таке захоплення подібним дослідженням тільки затягується ліквідація руху.

Наприкінці поміщики вимагають, певна річ, притягнути винних до відповідальності. На Проскурівщині було вже притягнуто до відповідальності чимало „ватажків“ (понад 66).

У своїй доповіді до Петербургу Ейлер уже сполучує обидві причини: революційну агітацію та глибокі економічні обставини—утворення на Поділлі численних кадрів „сільських пролетарів“ та безземельних селян, що не мають не то землі, ба й житла власного, поневіряючись по хатах родичів та односельчан. Потім губернатор, як і раніш, намагається з'ясувати заворушення експлоатацією євреїв орендарів, хоча й пише, що всі орендарі однаково визискують систематично селян. Далі низку непорозумінь у селян з економіями він виводить із чисто технічних причин, як от відсутність правильного розмежування то що.

На прикінці Ейлер зазначає, що подільські події мають усі елементи боротьби капіталу з робочим та справжнього визиску по економіях селянських нестатків. Паліативами, повідомляє Ейлер, уже не можна розв'язати питання. Проте, роздратований упертістю селян, Ейлер кінець-кінцем дозволяє телеграмою козакам „орудувати нагайками“.

Селянський рух на весні 1905 р., сильно поширившись на Ушиччині, Проскурівщині, Кам'яниччині та Голопільщині, перекидається й на сусідню Лятичівщину. Понад 200 сіл поднялися проти економі. Коло травня 1905. р. рух затихає, але в середині, особливо в кінці року він підіймається з новою силою, захопивши й решту місцевостів Поділля.

Подільський Губернатор у своєму донесенні на ім'я міністра внутрішніх справ од 18 червня 1905 р. ч 4314*) зазначає, що за останні півтора місяці особливо напруженого характеру заворушення набрали в таких селах дев'яти повітів губернії:

Балтського повіту в селах: Фарнатії, Чернечі, Когутівці, Малій-Мечетні, Шершинцях, Ковбасні, Стрембі, Березівці, Лабушні, Французькому, Коритні, Юзефполі. й Пласці Забузькій; *Брацлавського повіту*:—у Шпикові, Сильниці, Няньківці, Петрашівці, Вишківцях, Олександрівці, Летківці, Демківці, Сороктяжинцях, Бортнику, Жажнівці, Звонисі, Криківцях, Онитківцях, Війтівцях, Байраківці, Стрільчинцях, Канаві, Колюхові, Кірнасівці, Капустянах, Богданівці, Потоці та на фермі Щербатової; *Вінницького повіту*:—у Пикові, Сальнику, Глинську, Лемешівці Острожку, Кропивні, Кривошійнецьких Хуторах, Рогинцях, Заливанщині, Носківцях, Попівці, Калинівці, Шепіївці, Кривошійцях, Зайку, Пиляві, Людинцях, Грижинцях, Кудиївцях та Вишенці; *Гайсинського повіту*:—в Уллянівці, Зятківцях, Білоусівці, Паланці, Лукашівці, Хашові, Мишарівці, Завадівці, Метанівці, Харпачці, Глубочку, Чорнятці, Лозові, Полозі, Чорній Греблі, Ометинцях, Бродці, Поборці, М'якоході, Мочульці, Кунці, Жерденівці, Тимарі, Мельниківцях, Остолопові та Соболівці; *Литинського повіту*: Дубовій, Куманівцях, Цимбалівці, Митнику, Маркушах, Митинцях, Чернятинцях, Пустовійті, Кушелівці, Соколові, Березні, Маньківцях, Сербинівцях, Томашполі, Терешполі, Спичинцях, Яблунівці, Мальчівцях, Феліопільці, Щербані, Чехах, Паплинцях, Шпичинцях, Іванівцях, Межирові, Чепелях, Петриківцях та Подорожній; *Могилівського повіту*:—у Хоньківцях, Курашівцях, Посухові, Котюжанах, Обухові, Хрінівці, Сербах, Вінозі, Романках, Попелюхах, Кацмазові, Ломозові, Ольчадаві Нижньому, Лучинчику, Грабівцях, Кукавці-Великій та Малій, Іракліївці, Кошаринцях, Буцнях, Конатківцях, Мар'янівці, Коропівні, Чемирисах-Волоських, Пилипах-Чемириських, Кузьминцях, Яльтушкові-Підлісному, Верхівці, Каришкові, Матвійківській-Слобідці, Голубівці, Будному, Серебринці, Михайлівцях, Володівцях, Біянах-Шаргородських, Попові, Терешках, Войнашівці,

*) Див. Архів Канцелярії Под. Губернатора.

Следзях, Митках, Мартинівці та Троповій; *Ольгопільського повіту*:— Гору-
діївці, Загніткові, Тростянчику, Гонорівці, Крушинівці, Попелюхах, Хри-
стищах, Бештанькові, Ободівці, Сумівці, Камінці, Баланівці та М'ястківці;
Ушицького повіту:—у Попові, Перекоринцях, Курилівцях-Мурованих, За-
міхові, Жабинцях, Заборознівцях, Пилипківцях, Гулях, Гулівській-Сло-
бідці, Житниках, Говорах, Конищеві, Богушівці, Браїлівці, Ломачинцях,
Карижині та Цівківцях; *Ямпільського повіту*: у Рахнах-Лісових, Юрківці,
Станиславівці, Телелинцях, Бушинці, Деробчині, Русаві-Великій, Зведе-
нівці, Томашполі, Ілляшівці, Колоденці, Красногірці, Чернівцях, Борівці,
Сайнці, Дзигівці, Пилипах-Боровських, Антонівці, Клембівці, Феліціанівці,
Яланці та Ігнаткові.

Розділ IV.

Друга доба руху. Політичний характер руху цієї доби. Загострення руху. Рух на Вінниччині. Висновок.

Друга доба руху.

В-осени 1905. року рух з особливою силою повстає на Гайсинщині. Поліцейська влада передбачає вже масовий рух через „збурення селянських мас, сильне заворушення думок та вороже відношення і селян і робочих до адміністрації, поміщиків та фабрикантів“. Селяни околиць поміщицьких земель одверто говорять: „скоро ні пана, ні його палаца не буде, а землю й ліс розподілимо між собою“. (Зятківці, маєток графа Холоневського).

Діяльність революційних партій продовжується. Окрім партійних осередків Подільських, поширюють відозви й інші організації, наприклад, Київські; Уманська організація РСДРП закликає у своїй прокламації організувати селянські комітети, приєднатися до партії, захоплювати силою землі поміщиків та утворити, замість монархії, республіку. Чималу роль відіграла на Поділлі 1905. року й Одеська організація РСДРП.

Рух поступово захоплює залізничні та заводські майстерні (Гайворон) та цукроварні, особливо в центрах їхнього скупчення (Соболівка, Горсдок та інші). Тепер селяни виступають уже озброєними загонами, систематично нападаючи на економії та захоплюючи панське добро зі складів, гамазей, тартаків і т. инш. Збільшуються випадки підпалів будинків економії.

Заворошується також і сільська інтелігенція, організуючи нелегальні вчительські з'їзди у волосному та повітовому масштабі, щоб встановити політичну лінію вчителства. Характерно, що єдиною цілком реакційною силою залишається на селі духовенство: попи всякими способами гальмують заміри вчителства самовизначитися й узяти участь у подіях. У таємних доносах попи скаржаться на вчителів, на цей неспокійний елемент, що цікавиться політикою й ні нащо, крім шкоди, не здатний.

Тим часом чорна сотня провадила своє діло, поширюючи поміж селянами, що не гаразд іноді розбиралися в подіях, провокаційні чутки про євреїв, щоб на них, а не на поміщиків, направити збурену селянську масу.

Ця „праця“ чорної сотні мала особливий успіх по містах та містечках, наприклад у Гайсині, де жило чимало євреїв: тут у грудні 1905. р. була низка провокаційних спроб викликати погроми.

Виступи селян зустрічають уже більш та більш песимістичну характеристику справників. Про заворушення в с. Зятківцях, що виникли, мимо загальних причин, у наслідок арешту згаданого вже вище активного робітника вчителя Крошка та інших учителів району, справник пише: „нахабність селян переходить усяку міру, виступи їхні набирають характеру відвертого грабунку“.

Політичний характер руху цієї доби.

Виступи селян виявляються також у формі змагань збройною силою звільняти з в'язниць арештованих. Селяни сіл Зятковець, Рахнівки, Михайлівки, Борсунівки, Тишківки змагалися силою звільнити з Гайсинської в'язниці арештованих учителів Крошка, молодшого товариша в революційній праці студента Городецького, помічника учителя Ксендзюка, теж енергійного агітатора.

В-осени 1905. року аграрний рух набирає вже чисто *політичного* відтінку. Селяни виступають уже організованіше: місцями засновують комітети, що в їхнє завдання входить одночасово і підняти повстання для захоплення добра поміщиків, і усунення сільської влади. Рух провадиться до такої міри конспіративно, що справникам, мобілізувавши всі свої сили, не вдається виявити подібні комітети. Одночасово відверто вже скликаються сходи, на яких обирають уповноважених до Земуправи, для виборів до Держ. Думи, для визначення селянських потреб. Поліція повідомляє про утворення „банд соціалістів“ для нападу на маєтки поміщиків.

Селянські вимоги цієї доби конкретно зазначають: передачу селянству всієї поміщицької землі, заведення прогресивного з доходу податку, загальне навчання, скасування поліції, заведення виборної системи управління. Захищати вимоги доручається обраним від села. Ці вимоги селяни ставлять уже під безпосереднім впливом діячів революційних партій.

Від економії, як і раніш, вимагають збільшення зарплати. Як економія відмовляє, то вдаються до більш уже енергійних способів боротьби: на сполох дзвонять, щоб збиралося все село (с. Параївка) радитися, що далі робити.

Иноді селяни покладають іще надії на поміч Держ. Думи та її підтримку в боротьбі проти поміщиків: у с. Комарівці за підписом 100 селян надсилають телеграму до члена Держ. Думи Штефанюка, вимагаючи нарізки землі, вільностей та скасування інституту стражників.

Уряд уже не може обійтися без великої кількості кінних частин, що з розпорядження губернатора роз'їжджають по краю, щоб припиняти страйки та арештовувати ватажків.

Разом із тим помітно *збільшується класова диференціація*. Взаємини бідноти з куркульнею скоро псуються й трапляються вже випадки переходу ворожнечі до відвертої війни бідноти з куркулями: в селі Краснопільці юрба в 1000 чоловік малоземельних селян напали й побили на смерть кілька родин куркулів, погрожуючи всім багачам та поміщикам так розправитися.

Ці факти доводять класову суть аграрного руху й усувають байки поміщиків, начеб то цей рух є влучний маневр куркулів ступневим підвищенням вимог зруйнувати поміщицьке господарство, щоб потім до своїх рук його приборати. За повідомленням справника, куркулів було побито через провокаційну діяльність деяких невідомих осіб. Але систематичне повторювання подібних випадків, приміром, на Гайсинщині, доводить, що тут ми зустрічаємося з безсумнівним фактом росту класової диференціації на Поділлі 1905. року.

Губернатор у цих заколотах убачає зародки усобиці селян, що захоплені чутками про „Чорний переділ“.

Не зважаючи на „рішучіші заходи“ уряду та енергійну працю драгунів, селяни держаться твердо й одностайно: страйки не припиняються, сконцентрувавшись в 9-10 селах на Гайсинщині, особливо в Зятківцях, Ігнатівці й Тарасівці. Постій війська на селі не може зломити завзятости селян, від гніву яких поміщики навіть повтікали зі своїх маєтків. Як при-

їздить пристав на село, то не мовчать уже, а на сполох дзвонять (с. Жерденівка), і озброївшись, натовпом сунуть, баби й чоловіки, до економій, вимагаючи звільнити арештованих з погрозами й приставові й поміщикам.

Рух на Гайсинщині та Голопільщині набирає серйозного характеру вже коло середини 1906. року, коли сам Столипин телеграмою на ім'я губернатора просить звернути пильну увагу й найрішучішими засобами рух у цих місцевостях припинити. „Потрібні ваші власні заходи“, пише він, „щоб довести населенню існування сильної урядової влади“.

Загострення руху.

До числа місцевостей, захоплених великою хвилею аграрно-революційних заворушень другої половини 1905. року, входить і Ямпільщина. На рухові цієї місцевості помітний вплив революційних партій, переважно діяльність підпільних агітаторів та вплив нелегальної літератури. Поліції дуже часто доводиться викривати літературу, що їй надсилали не тільки з Поділля, а й з Одеси від імени Кишинівської групи соціал-демократів, про що згадувалося вище. З поміж іншої літератури доходила сюди література й більшовицької фракції. Агітаційний матеріал розсилали величезними паками*). Поширюють цю літературу „невідомі люди“, що вештаються по селах і відвідують учителів (станція Уяринці, та ин.), яким і залишають її.

Ми вже зазначували більшу організованість та загостреність боротьби подільського селянства за здійснення своїх вимог у другу половину 1905 року. Теж саме помічається й на Ямпільщині. Збройні напади на комори та склади економій явище тут звичайне. Окрім присвоєння поміщицького майна, селяни часто підпалюють будинки економій (с. Дзигівка). Військо орудує вже не тільки нагайками, а й стріляє в повітря (там-само). Але селяни не вгамовуються й руйнують економії, вивозячи фурами тисячі пудів хліба та іншого майна. Випадки побивання панських управителів, економів, що відстоюють панське добро, збільшуються (Мала Тернівка, с. Антонів, маєток графа Грохольського).

Губернаторові так допікає Ямпільський справник своїми щоденними телеграмами про розрухи по селах, що з пересердя він йому пише: „як не можете справитися, то здайте посаду помічникові, а самі йдіть у демісію“.

Центром заворушень на Ямпільщині була Клембовецька волость. Руйнування низки економій, між якими більшість була маєтків генерала Сухомлінова, примусило Ейлера післати туди драгунів на реквізицію бо поліція одна не справлялася.

За активність селян промовляють такі цифри: тільки-но за 6 тижнів тут були поруби лісу та вивози лісових матеріалів у селах: Вербовій, Урочищі, Долині, Тернівці, Яланці, Косякові та в Клембовецькому лісі.

Ограбовано маєтки: в Тирнівці, Грибках, Софіївці, на фермі „Ісакова“, Малайці, в Адамівці, Нечуївці, Чубівці, у Клембовецькому лісі та млині, на фермі Новина, Велкомниці, Фарфурині та в м. Джурині. Селяни забрали тут лісу, збіжжя, коней, худоби та іншого добра на десятки тисяч карбованців.

Одночасно зі збройними нападами селян продовжуються страйки наймитів по економіях. Упертість та завзятість селян, доносить справник, збільшилися по приїзді члена Держ. Думи Заболотного, що влаштував низку нарад із селянами.

*) Див. Архів Губ. Жандарм. Управління. Справа про знайдену літературу на станції Рахни.

„Пролетарі всіх країн єднайтесь!“

Українська Соціаль-Демократична Робітнична Партія.

До селян.

Товариши робітнички! Те, чого ждали, сталося: царем розиграна и друга Дума! Заскрипила, забряжчала—почала свою роботу розхряпана самодержавна машина. Знялась на ноги, розправила крыла вярна царева дружина—полицая и жандармерия... Хижым взиром кинулась вона на пригнечену: зневолює Росію; трусыть обшукую нещасный народ; тюрьмы знов повні; знов потягли на Сибір довги вызки засланиць! Судять, вишають, рострільють... Стегин нысється... Гнеться, дрижить не-свидомый народ, про боротьбу и думку помянув. То хоч на Думу надіявсь, до Думы прислухавсь, а тепер... глухо скривсь... Згадає Думу народ та дывується за що розигнали иї? Чому не продержалась вона довше, не полекшыла важке жытя робітничче, безпросвітне? Чим розгнивыла ота смирна поклядыста Дума вельможных катив? Дума, як тильки і дбала про те, щоб зберигты себе, протягты свое жытя не розсердыть царя з його шайкою не даты заціпки для розгону... Аджо ся Дума корылась и гнулась... якон-ж ще кращой? Але и иї розигнали, бо хоч гнулась и корылась вона, але на коліна перед царем не падала, ура не крычала; хоч и не вповни обстоювала народни интересы, але и під царську дудку не стрыбала. Булы в ній и справжні оборонци голоты—соціаль-демократы, котрі сміло и не втомно боролысь за кращу долю, за землю и волю всему обездоленому людові. Паны з царем хотылы, щоб Дума у купи з нымы дурыла и обкрадала народ, щоб полетала гныле самодержавіе, помогла-б панству з царем дужче осидлаты народ та краще вмыстыть на його шыи. Цього Дума не робыла и иї прогнали. Згасло и послідне огныще серед темной ночи... Стало ще сумнійше, ще хмарній. Згаслы й послідни надії несвидомых на лагідный кинець. Десь далеко в пьтими маячыть третя Дума... Але ця Дума утишыть тильки царя та панив, бо „царь—батюшка“ такой викраив закон про выборы, що третя Дума буде чысто панська „чорносотенна“ робітничкам в ній робыты ничого. Пора вже кинуты ыграшки в Думу. Треба думаты дило! Але що робыты? Чы сховатись кожному в свою нору, покинуты боротьбу та берегты свою шкуру? Чы може ваявшы, що є в руки выйты на останній бій з кривавым царем, часу не гаючы зместы одним махом самодержавіе та завесты свій лад, Демократичну Республику. А чы є ж то сылы в нас? Як бы булы—не посмив сы паршывый Мыколка глумытысь з народом. Він певен в собі, він підняв на ноги всю чорну силу и плювать йому на народни домагання. Він жеде тильки озброеных вибухив щоб втоптыть в крові революцію. Але цым ны лякаемо мы вас товариши робітнички, а хочемо устерегты вас од помылок и показаты певный шлях. Все дило в силі. Хто сыльніщый, той хазяин в жыттю и в державі. Тоди вызьме наша, колы мы будемо сыльніщи од самодержавія. Сылу ж здобудемо мы тоди, колы кожен з нас, не покладаючы рук, в сели, городи, на работи,—скривь де тильки можна, шырытыме думку про боротьбу, про озбройне повстання, колы захытається и ставе на наш бик військо. Проясныйте-ж темни салдатыски головы, будить спячых, организуйте несвидомых, заклькайте их до партіи, щоб з'єднавшысь та укрыпывшысь разом з повставшим, військом, митно, в останній раз вдарыть на самодержавіе и на руинах його склыкаты Установче Зібрання, котре тильки одно зможе полекшыты гірку долю робочого люду, завесты Демократичну Республику и очыстыты шлях до соціалізму!

Хай живе, озброене повстання! Хай живе Демократична Республика! Хай живе соціалізм!

У. С. Д. Р. П.

Відозва Укр. соц. демократів.

Випущена 1906 року. Знайдена в справі обвинувачення селян за розповсюдження літератури, що закликає до повалення існуючого ладу. Писана від руки, розмножувана гектографом. Оригінал 32×18 смт. Текст з обох сторінок.

Дуже цікаві змагання селян гнати представників царської адміністрації, замінюючи їх своїми довіреними людьми. У Тиманівці селяни скасували посаду старости, настановивши на його місце свого чоловіка, а другого активного селянина обрали в члени земельної комісії. На сільському сході в с. Вилах (Бабчинецької вол.) заявили волосному старшині, що і він і писар і інші царські урядовці є прихильні до уряду, а тому вони вимагають їхнього усунення. Розчарувавшись в „милостивих“ царських маніфестах, селяни там же на сході заявляють старшині, щоб він не надсилав їм більше жадних оголошень та розпоряджень уряду, бо все це дурниці й не на їхню користь, а—поміщиків.

Урядові так і не вдалося в 1905. році заспокоїти селян. Серпнева телеграма до губернатора 8 поміщиків (Оріховських, Залеських, Валевських та інших) малює все таку саме сумну для поміщиків картину.

„З кінця липня продовжується політичний страйк селян у с. с. Грушці, Садках, Чернівцях, Соколі, Ярузьких Вилах та інших. Усіх робочих та слуг з економії прогнали силою. Хліба з полів не звезли, худоба голодує; селяни погрожують знищити поміщиків, управителів, економів. Ніхто на роботи з сусідніх сіл не йде, бо боїться підпалу, помсти. Становище поміщиків тяжке, безпорадне, сумне. Усі селяни йдуть за вказівками революційних прокламацій і намагаються одностайним страйком примусити поміщика зректися своєї землі. Мировий посередник нічого не робить. Волосна й сільська влада на стороні селян, що не визнають ніякої влади й ватажків не видають. Відбуваються величезні мітинги з участю 7 анархістів (м. Чернівці)“. Отакими сумними рисами малюють поміщики своє становище.

Не помогли урядові й мирові посередники, що з їхньою допомогою, він намагався „напутити“ селян. У першій же сутичці селян з урядом, коли юрба кинулася звільняти заарештованих привідців, посередник, не досягши нічого вмовлянням, допустив розправлятися з селянами драгунів. По розправі селяни, за словами самого посередника, глузливо вклоняючись, дякували йому: мовляв, просили його приїхати спокій встановити, а він, скликавши сход, допустив арешти та понівечив нагаями й кінями людей.

Поміщики пробували боротись з рухом не тільки силою зброї, але й агітаційними засобами. Вищезазначені вже с.-господарські товариства, об'єднуючись у боротьбі проти „загибелі культури“ „за традиції“, за „історичні послуги дворянства“ й т. и., збирали шляхом самообкладання кошти на видання та безплатне розповсюдження зрозумілої для темних селянських мас літератури на „українском-малоросійском языке“.

Метою цієї літератури було розбудувати в селянах почуття власности.

За зразок цієї літератури може бути брошюра „Разказы Хведя“, надрукована у Вінниці. В ній наводяться такі міркування: „цього не може бути на світі, щоб так від одного відбирати, від такого, що не украв, а купив за свої гроші, або від діда тримає; щоб відібрати та віддати такому, котрий не має“...

От які істини висловлюють поміщики від імени свого вигаданого „Хведя“.

Після таких невдалих спроб методу усовіщення уряд без зазору совісти перейшов скоро до надійніших методів—нагайок та кулів. Навіть самі посередники скаржаться на поліцію й козаків, що перешкоджають їм виконувати свої „делікатні“ місії на селі.

Більшість поміщиків не церемонились. Гарне їхнє поводження та „отечеське“ піклування, в яких вони безнастанно запевнювали центр, добре відомі всім. Однак, як ілюстрацію до подій 1905. року, наводимо випадок, що трапився в с. Сокольці на Брацлавщині *). Соколецькі селяни вимагали від свого поміщика графа Потоцького збільшення зарплатні. Другого дня приїздить граф у супроводі 16 стражників утихомирювати юрбу.

„Чого це ви зібралися? бунтувати?“ — питає граф. Дівчина Василина Кучеренкова намагається з'ясувати графові, в чому справа. „Дайте нам ціну (за працю), ми їсти хочемо!“ Граф захвилювався: „Ти скільки одержуєш?“ — „25 копійок!“ „То ж тобі мало 25, а 15 не хочеш?“. Роздратований граф сердиться, дорікає й погрожує наняти робочих з іншого села. Василина кричить: „А ми їх не пустимо!“. Розлютований граф за цими словами вдарив її палкою й крикнув стражникам: „забиріть її!“, Натовп затримав карету графа, як він збирався від'їздити.

„Ви хочете їхати?“ — „Ні!“ „Раніш заберіть цих барбосів! на що вони нам?“, Тут справа й без них обійдеться! Граф до стражників... за хвалину вибухає постріл, по ньому другий та почалася справжня стрілянина.

Натовп ще не стямився, як почувся крик: „забито Соломію Горбатюк!“ Юрба здригнула: плач, стогін, зойк... душать один одного, розбіглися... на місці „бою“ труп молоді дівчини, та семеро ранених.

Зі скарги селян виявилось, що граф сам вихопив у стражника рушницю та вистрелив у дівчину, а стражникам крикнув: „бий за мій рахунок!“.

Так розв'язували непорозуміння з селянами вельможні опікуни, так розв'язував їх наприкінці руху й сам губернатор.

Разом із безпосередніми розправами (за допомогою поліції та війська) губернатор уживає заходів, щоб і судові установи не забували селян, притягуючи винних до суворой відповідальности. Під натиском з центру Ейлер 10/VII 1906. року пише до голови Одеського судового уряду: „сільсько-господарські страйки й розрухи дійшли таких великих розмірів, що адміністраційні заходи--арешти не справляють уже *потрібного вражіння*, а тому допомога судового уряду дуже необхідна, щоб втихомирити селян“. Губернатор вимагає в зв'язку з цим, щоб мирові судді розглядали справи про селянські заколоті *позачергово*. Діяльність Гайсинського з'їзду мирових суддів що до цього задовольняє губернатора; але він далеко не задоволений з діяльності Ушицького судді Щербака та Ольгопільського —Натина, що висловилися, начеб за участь у селянських страйках—незалежно від обставин— вони штрафуватимуть селян не більш, як на 50 коп. Зважаючи на це, Ейлер просить Одеський судовий уряд дати розпорядження підлеглим суддям Поділля розглядати селянські справи позачергово й згідно з виданим про це законом 15 квітня 1906. р.

Одночасово губернатор наказує начальникам поліції в разі, як суддя виправдає кого, а поліцейські урядовці вважатимуть це неправильним, неухильно використовувати 146 ст. карного кодексу. Отже Ейлер, що схарактеризував у 1905. р. події, як боротьбу капіталу з працею, в 1906. р. намагається встановити контроль поліції над судовим розбором справ з аграрного руху.

Такий саме характер мав рух і на Голопільщині; як і всюди він набирає тут особливої сили протягом другої половини 1905. р. та всього 1906. р. По всіх усюдах селяни Голопільщини вживають зброї в нападах на економію, рубають ліс, іноді й убивають економів та лісників, як вони

*) Дивись Український Вестник № 8 из „Киевской зари“ 1906 р.

стають опір і т. и. Часто підпалюють будинки економій, виступають великими юрбами, не виключаючи й жінок, нерідко й відбивають арештованих.

Але, зважаючи на те, що на Голопільщині було скупчено чимале маєтків вельможного панства, як от Вітгенштейн у Камінці, кн. Орлов у Чечельнику, кн. Трубецька, барон Корф та інші,—губернаторові та справникам тут треба було бути на сторожі, бо від цих великоможних приятелів та покровителів—Столипіна, Трепова, барона Фредерикса безстанно сипалися телеграми.

Одним із центрів руху було містечко Камінка, курорт, що належав кн. Вітгенштейнові; рух тут не вгавав протягом кінця 1905. року та всього 1906. року. Ясновельможний князь, пробуваючи за кордоном, слав довгі телеграми до Петербургу й до Кам'янця. Ейлер з пошани до нього, а також за вказівками Столипіна, стежив, щоб цей маєток безупинно охороняло військо, захищаючи „гостей місцевого курорту“, як називали себе в телеграмах про допомогу тамтешні пани.

Хвилювання в Камінці досягали такого ступеню напруження, що справникові не вдавалося арештувати активних елементів району. Коли ж він зважився на арешт, то натовп чолов. із 1000 селян накинувся на військо, щоб відбити заарештованих, але, як доносить справник, „жвава атака кінноти розігнала юрбу на базарі“. Проте, коли арештованих вели до в'язниці, каміччани знов намагалися відбити їх, стріляючи по варті.

Велике заворушення було також у районі Чоботарки, Устя, Городища, Жабокрича та Соколу. Тут весь час адміністрації доводилося „показувати присутність війська“, без чого рух погрожував би економіям цілковитою катастрофою.

Рух на Вінниччині.

Рух на Вінниччині відрізнявся до якоїсь міри від руху в інших місцевостях тим, що був під більш безпосереднім впливом різних політичних та громадських організацій, переважно ж Всеросійської Селянської Спілки. Що до цього характерні аграрно-політичні заворушення в районі м. Станиславчика, що дійшли найвищого ступеню 23. листопада 1905. р. Тоді в Станиславчику був скликаний сільський сход для обрання уповноважених, щоб післати їх на повітовий з'їзд для участі в передвиборчій компанії до Держ. Думи.

На цьому сході поступова частина селян під впливом діячів Всеросійської Селянської Спілки, а також РСДРП, особливо ж місцевого учителя Добровольського Методія, поставила вимогу обрати уповноваженим не кандидата виставленого урядом, а стрілочника ст. Жмеринки Копильчука Пилипа. Уряд змушений був відкласти вибори на другий день. Тоді саме з'явилися на сход Добровольський та селянин Чапис і звернулися до селян біля волости з промовами. Добровольський, з'ясовуючи причини виникнення й невдачі війни, говорив про злодійкуватість та продажність царських міністрів, що відправляли негідні пароплави й гармати, щоб запропастити півторасти тисяч селян. Про це знає цар, але покриває своїх урядовців, що з селян ссуть кров, наживаючи великі гроші. „Ми повинні добитися того, щоб цар нас боявся, а тому виборного нам до Думи не треба, а потрібний виборний для участі в народній Раді. Царський маніфест дурниця. Робіть так, як я вам говорю, тоді одержите всю поміщицьку землю без копійки; маніфест нічого вам не дасть. Ніяких податків ні державі ні волості не платіть, старшини чи кого иншого з уряду не слухайте, начальства нам не треба—ми вправлятимемося самі“..

Тут же на сході зібрано було гроші на газету революційного напрямку. Сход обрав 12 чоловік до „Сільського Комітету“ для представництва у Всеукраїнській Селянській Спілці; з пропозиції Добровольського селяни ухвалили, що комітет цей повинен замінити їм всю без винятку місцеву владу. На прощання Добровольський попередив селян, що уряд їх провокуватиме, щоб викликати в селі колотнечу.

В управителя маєтку агітатори взяли на партійні потреби грошей та й поїхали до Жмеринки, де рух теж досяг кульмінаційного пункту поміж залізничниками.

Тоді ж Станиславчицьким селянам роздано було таку відозву.

„Громадяни! Усього півтора місяці пройшло, як уряд голосно перед усім світом зрікся політики насильства та утиску: він обіцяв усім громадянам вільність слова, друку, спілок та зібрань. Але що ми бачимо в дійсності? Минуло три тижні і зголоднілому й збіднілому селянству, що зажадало „землі й волі“, посилають генерал-ад'ютантів, які замість хліба дали нагайку, замість волі, кулю. Коли селяни з метою відстоювати свої інтереси влаштували спілки, то уряд арештував усіх представників спілки, арештував представників робітництва. Усі газети, що правдиво описують, як тяжко жити селянам і робітникам, конфіскують. Збурені таким насильством усі робітники застрайкували, с. т. перестали працювати доти, поки уряд справді дасть усьому народові те, що обіцяв у маніфесті 17. жовтня. Селяни! робітники борються також і за вас, бо вимагають для селян землі. Тому ви повинні їх підтримувати й разом із ними вимагати скликання установчих зборів, на основі загального, рівного, прямого й таємного голосування, що одні тільки можуть заспокоїти й утихомирити нашу збіджену батьківщину. Уряд майже всю Росію оголосив на військовому стані, щоб без усякого суду й права розстрілювати робітників та селян, а тому вимагайте разом з робітниками скасування військового стану, цілковитої амністії, себ-то звільнення всіх людей, що боролися за свободу й добробут усього народу“.

„Що ж вам робити, щоб добитися своїх вимог? Не платіть податків, не приймайте паперових грошей, при всіх розрахунках, виплатах вимагайте грошей золотом, гоніть поліцію й обирайте споміж себе людей для встановлення порядку. Товариші, організуйтеся, себ-то збирайтеся всі разом й улаштовуйте свої справи. Не слухайте брехливих попів, старшин та волосних писарів. Брати селяни не влаштовуйте погромів беззахисної невинної людности“.

„Хай живуть установчі збори!“.

„Хай живе вільність, хай живе загальний політичний страйк“.

В и с н о в о к.

Селянський рух 1905/6 р. на Поділлі мав би усі шанси на успіх, коли б не той факт, що його підкреслили в своїй доповіді губернаторові поміщики—члени Проскурівського сільсько-господарського товариства— „на щастя селяни не зрозуміли (цілком) значіння агітації“. Коли б селяни добре зрозуміли й збагнули значіння революційної пропаганди, коли б не захоплювалися рожевими надіями на уряд та не „плакали б зі зворушення“, слухаючи царський рескрипт на імя Горемикіна (30—III—1905 р.), а знали йому справжню ціну, то вони могли б довести поміщикам, що є сила, яка годна проказувати закони навіть „основному економічному принципіві“ та впливати на „взаємовідносини між попитом та пропозицією праці“. Цієї революційної свідомости, на превеликий жаль, було ще замало в подільського селянства 1905. року.

Отже, неорганізованість селянства з одного боку та протичинність війська з другого й спричинилися до неуспіху аграрного руху селянства на Поділлі. Мали тут велике значіння й відносно квола робота революційних партій через відсутність на Поділлі серйозних сил і важливих пролетарських осередків, та почасти, особливо під кінець руху, „угодівська“ політика де-яких поміщиків, що примушені були де-чим поступитися селянам під натиском обставин. До неуспіху руху на Поділлі спричинилося й те, що не справдилися надії селян на діяльність депутатів, з яких де-які куркулівські представники приїздили з Петербургу не підтримувати дійсно селян, а „усовіщати“ їх.

Нарешті, революційному рухові на Поділлі багато нашкодила славетна „міцна влада“ — столипинський кулак, що з 1906. р. звалився зі страшною силою на спину збідженого й політично нерозвиненого селянства. Усе це й звело аграрний рух на Поділлі майже на нівець.

Але довго ще пробігають по збуреному в 1905. р. революційному морі окремі хвилі; революційні конвульсії то дужче, то слабше охоплюють велетня — Подільське селянство. Однак змагання його, не зважаючи на сприятливий для цього економічний ґрунт тодішніх взаємовідносин на селі, не були остільки потужні, щоб тоді вже разом з пролетаріатом всієї держави покінчити з феодальним устроєм царської Росії.

Зате, як і по всій імперії, 1905. рік на Поділлі був генеральною репетицією до 1917. року. Мало пролетаризоване, з нерозвиненою промисловістю Поділля не могло, певна річ, дати для революційного руху Рос. імперії більше за інші провінції. Проте шлях до розбудження селянських мас та класового самоусвідомлення на Поділлі було намічено.

Джерела до історії 1905. року на Поділлі.

Нарис складено за матеріалами Губбюра Істпарту Поділля, а саме автор використав:

1. Спогади учасників 1905. року на Поділлі та матеріали про них, які зібрав Істпарт на „Вечорах спогадів про 1905. р.“ та іншим шляхом, а саме: Капустянський кол. С. Р., тепер член компартії, організатор повстання на Гайсинщині. Кульницький-Кігель—с. д. організатор селянського руху на Літинщині та Лятичівщині (с. Качанівка, Червоне та інші), тепер народдя у Вінниці; Шпірман—народоволець, що зісланий був на каторгу (працював у с. Червоному на Лятичівщині). Галенко Іван—член РСДРП з 1902. р., іскровець із 1904. р., учасник і керівник руху на Брацлавщині, Лятичівщині, Літинщині, а також на Капустянській цукроварні; учителі: Гаврик (с. Війтівці на Лятичівщині), Руцький. Блищенко, Лукашевич, Дець Константи (с. с. Погоріле, Чуків та інші на Лятичівщині), Духовний, Левенберг (завідував нелегальною бібліотекою), студ. Рахлін (Дашівська волость), пекар Капницький; Глузберг (Меджибізька волость).
2. Архів кол. Подільського Губерніяльного Жандармського Управління в Кам'янці й Відділи його в кол. повітових містах та інших пунктах Поділля.
3. Архів Канцелярії Подільського Губернатора.
4. „Украинский вестник“ Петербург 1905—6 р.
5. Вітте С. Ю. граф. „Воспоминания о царствовании Николая II“.
6. Белціковський Ф. д-р. „Сельско-хоз. производительность Подолии с Францией“. Київ 1902. р.

Абетковий покажчик особових імен згадуваних у нарисі „1905. рік на Поділлі“.

1. Азеф—бувний член ЦК партії соціалреволюціонерів, „Великий провокатор“. Стор. . . 9
2. Вітте С. Ю. граф—міністр фінансів за Олександра III та міністр фінансів і потім голова Ради міністрів за Миколи II, творець „Маніфесту 17. Жовтня“ та автор „Воспоминаний о царствовании Николая II“. Своєю талановитістю він багато зробив для царату, з успіхом ліквідувавши наслідки російсько-японської війни та врятувавши позикою за кордоном кредит бюрократичної Рос. Імперії, виснажений через війну та революцію. Влучними заходами своєї „заспокійливої“ діяльності Вітте багато спричинився до задушення революції 1905. року. Стор. . . 9,10,30
3. Городецький—студент, активний робітник Вінницької та Кам'янецької організації РСДРП. Стор. . . 10,36
4. Добровольський М.—учитель в м. Станиславчику на Вінниччині, активний революційний діяч 1905. року. Стор. . . 41
5. Донський Дмитро—лікар, його дружина Софія та син Дмитро—відомі соціал-революціонери. Мешкали 1905. р. в м. Хмільнику на Літинщині, де провадили широку й жваву революційну працю серед тамтешнього селянства. Стор. . . 18,19,20
6. Дубельт—полковник, начальник Под. Губ. Жандармського Управління. Стор. . . 9
7. Ейлер—Подільський губернатор Стор. . . 12,24,27,31,32,33,37,40
8. Заболотний—член Державної Думи (від Поділля). Стор. . . 37

9. Капустянський—соціал революціонер, організатор повстання селян на Гайсинщині 1905. р., тепер член компартії. Стор. 20
10. Клейгельс—генерал-ад'ютант, Київський, Подільський та Волинський генерал губернатор. Стор. 12,27
11. Крошко—учитель с. Михайлівки на Гайсинщині, активний революціонер. Стор. 9,30,35,36
12. Ксендзюк—помічник учителя с. Михайлівки на Гайсинщині, активний діяч революції 1905. року. Стор. 36
13. Лещинський—агроном брав участь у революційній праці на Літинщині разом з Донськими. Стор. 20
14. Лукашевич—брав участь у революційному рухові на Літинщині разом з Донськими. Стор. 20
15. Ошмянський інженір—працював з Донськими. Стор. 20
16. Поліщук—працював з Донськими. Стор. 20
17. Саліковський Олекс.—вихованець Кам'янець-Подільської Духовної Семінарії, з якої його звільнено 1882. року. Один з перших діячів визвольного руху на Поділлі. Стор. 6,7
18. Сологуб—мировий посередник на Поділлі. Стор. 24,28
19. Соханевич—студент, працював з Донськими. Стор. 20
20. Столипін—всесильний голова Ради Міністрів та міністр внутрішніх справ за Миколи II, фактичний диктатор Рос. Імперії з 1906. по 1911. рік, славетний „усмиритель“ визвольного руху. Стор. 37
21. Телегін—підполковник, помічник Нач. Под. Губерн. Жандармськ. Управління. Стор. 7,8
22. Чапис—селянин, активний революційний діяч 1905. року. Стор. 41
23. Штефанюк—депутат Державної Думи (від Поділля). Стор. 36



З М І С Т:

	Стор.
Передмова	3
Розділ I.—Вступ	5
„ Поділля 1904. року	7
„ Відгомін Петербурзьких подій	9
„ Революційні групування на Поділлі до 1904—1905. р.	9
„ Уряд готується до подій	12
Розділ II.—Аграрний рух на Поділлі	13
„ Характер селянських вимог	15
„ Політичний відтінок заворушень	17
„ Форма руху	20
„ Відношення до руху різних соціальних груп	21
Розділ III.—Перша доба заворушень	22
„ Зріст заворушень	24
„ Дальший розвиток подій	26
„ Стан селянського господарства на Поділлі р. 1905	28
„ Селянство вимагає закриття „монополій“	29
„ „Дуель“ губернатора з поміщиками	31
Розділ IV.—Друга доба руху	35
„ Політичний характер руху цієї доби	36
„ Загострення руху	37
„ Рух на Вінниччині	41
„ Висновок	42
„ Джерела до історії 1905. р. на Поділлі	44
„ Абетковий покажчик особових імен згадуваних у нарисі „1905. рік на Поділлі“	44

Черговим випуском іде розвідка

Проф. В. Храневича „Фавна Поділля“ Ч. 1. „Ссавці та птахи

(з ілюстраціями).

ЗМІСТ РОЗВІДКИ:

Розділ I. Матеріяли до фавни ссавців та птахів Поділля.

Розділ II. Характеристика природніх умов Поділля.

Розділ III. Нарис фавни ссавців Поділля.

Розділ IV. Нарис фавни птахів Поділля.

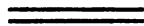
Розділ V. Головніші зоо-географічні райони Поділля.

Розділ VI. Минуле Подільської фавни.

Розділ VII. Економічне значіння ссавців та птахів.

Розділ VIII. Охорона та вивчення фавни Поділля.

Додаток: карта зоо-географічних районів Поділля.



Кабінет виучування Поділля Вінницької Філії Всенародньої бібліотеки України при ВУАН просить Подільське громадянство допомогти зібрати або придбати за гроші чи які будь інші компенсації комплекти (хоча б навіть і неповні) місцевих газет та журналів, а особливо:

1) Подольские Губернские Ведомости, 2) Подольские Епархиальные ведомости, 3) Труды Под. Епарх. Истор. археологическ. комитета, 4) Куранты, 5) Винницкий Голос, 6) Юго-Западный Край, 7) Свободное Слово, 8) Слово Подолии, 9) Вісти, 10) Набат, 11) Подолянин, 12) Подоля, 13) Зірниця та інші, що виходили на Поділлі протягом 1905—9 р.р. та 1914—1923 р.р.

Вищенаведені матеріяли потрібні як для всебічного вивчення сучасного життя, так і взагалі для поповнення п/відділу „Podolica“ Філії, що має вже понад 2000 кн. одиниць і є зараз найбільшою збіркою літератури про Поділля.

О П О В І Щ Е Н Н Я .

Кабінет вивчення Поділля Вінницької Філії Всенародньої Бібліотеки України при ВУАН повідомляє оцим дослідно-краєзнавчі установи й усіх окремих дослідників та збирачів матеріалів до вивчення Поділля, що в дальших випусках Кабінету вміщувано буде—

„ІНФОРМАЦІЙНИЙ ОГЛЯД дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі“.

Перше число „Інформаційного Огляду“ надруковано буде в 4 випуску, що має вийти в середині-кінці листопада б. р., а дальші числа виходитимуть при наступних випусках, приблизно що 1^{1/2}—2 місяці.

Завданням „Інформаційного Огляду“ є встановлення звязку між краєзнавчими установами, а тому „Інформаційний Огляд“ подає відомості:

а) про теперішню дослідно-краєзнавчу працю наукових установ Поділля й окремих дослідників,

б) про працю над збиранням матеріалів до вивчення Поділля й прізвиська та поштові адреси збирачів,

в) про цікаві знахідки збирачів та взагалі про їхні досягнення,

г) про утворення нових краєзнавчих гуртків та організацій і їхню діяльність,

ґ) про відчитані доповіді, лекції та реферати з галузи Поділлязнавства,

д) про розвідки з галузи Поділлязнавства, які готуються до друку, виготовлено до друку або вже надруковано й т. инш.

Редакція „Інформаційного Огляду“ просить усіх краєзнавців та наукові установи й організації, а також Окрстатбюро й Окрплани, Досвідні станції, розсадники й т. ин., а зокрема осіб і установи позавінницькі— Кам'янецьке Наукове Т-во при Всеукраїнській Академії Наук, Кам'ян. СГІ, Кам'ян. ІНО, Кам'ян. Худ.-пром. профшколу, Сутиський С.-Госп. Технікум і всі Педтехнікуми та інші—систематично! подавати хронікальні відомості, додержуючись зазначених термінів.

Усе вищенаведене відноситься також і до Галицького Поділля, в освітленню науково-краєзнавчої праці якого редакція числить на допомогу Наук. т-ва ім Шевченка у Львові.

Кабінет вивчення Поділля безплатно надсилатиме дописувачам ті випуски, в яких уміщувано буде „Інформаційний Огляд“, а тому просить ш. дописувачів подавати свої поштові адреси.

Редакція.

9 3/12. —
B62534

:: ВИДАННЯ КАБІНЕТУ ВИУЧУВАННЯ ПОДІЛЛЯ ::
ВІННИЦЬКОЇ ФІЛІЇ ВСЕНАРОДНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ при ВУАН.

Щоб дати всебічний опис Поділля, Кабінет виучування Поділля видає цикл розвідок, кожна з яких є переважно монографічним розробленням або подає останні досягнення відповідної науки. Усього вийде 1924/26 р. 9—10 випусків, що складатимуть немов стислу „Енциклопедію Поділлязнавства“, а саме:

1. Проф. П. Данилов. „Клімат Поділля“. (наклад розійшовся).
2. Ол. Савостянов. „Дика рослинність Поділля“ (наклад розійшовся).
3. Ярк. Зекцер. „1905. рік на Поділлі“ (є в продажу).

У найближчому часі вийдуть:

4. Проф. В. Храчевич. „Фавна Поділля“ Ч. 1-ша „Ссавці та птахи“. З ілюстраціями та додатком фавністичної карти Поділля.
5. М. Шерлемань. „Матеріали до фавни Поділля“.
6. Проф. Г. Махов. „Ґрунти Поділля“. З ілюстраціями й додатком карти ґрунтів.
7. Проф. П. Красівський. „Нарис геології Поділля“. З ілюстраціями й додатком геологічної карти Поділля.
- 8-9 Проф. Є. Сіцинський. „Нариси з історії Поділля“ Ч. Ч. 1-ша й 2-га, З ілюстраціями та картою Поділля

Окрім цього одним із найближчих випусків вийде:

1. Шипович. „Вінницькі Мури“. Історичний нарис.

Губвиконком Поділля постановою від 17. березня 1925 р. рекомендує всім державним, громадським та кооперативним установам передплатити відповідну кількість примірників „Енциклопедії Поділлязнавства“ яко необхідну для вивчення продукційних сил Поділля, Губкомісія по українізації радпарату при президії ГВК визнала це видання необхідним для поглибленої українізації, а Губінспектура Наросвіти Поділля обіжником Ч. 7948—підручником краєзнавства для школи.

Кожен випуск виходитиме в 4—5 тижнів і коштуватиме 1 карб. пересічно.

Завданням Кабінету виучування Поділля є в першу чергу опублікування дослідного матеріалу й тому: продажну ціну на видання встановлено лише відповідно до собівартости, а також випускається обмежена кількість примірників. Тому зацікавленим установам і особам належить забезпечити собі певну кількість примірників завчасною передплатою, надіславши не менш як 50% вартости замовлення на біж. рахунок Філії Ч. 443 до Українбанку (у Вінниці).

Кабінет виучування Поділля Він. Філії Всенародної Бібліотеки України при ВУАН просить наукові й науково-краєзнавчі установи та редакції часописів надсилати свої теперішні й попередні видання та органи в обмін на видання Філії.

89099794505



b89099794505a

Ціна 80 коп.

6

PA
T

89099794505



B89099794505A